

TIGHT BINDING BOOK

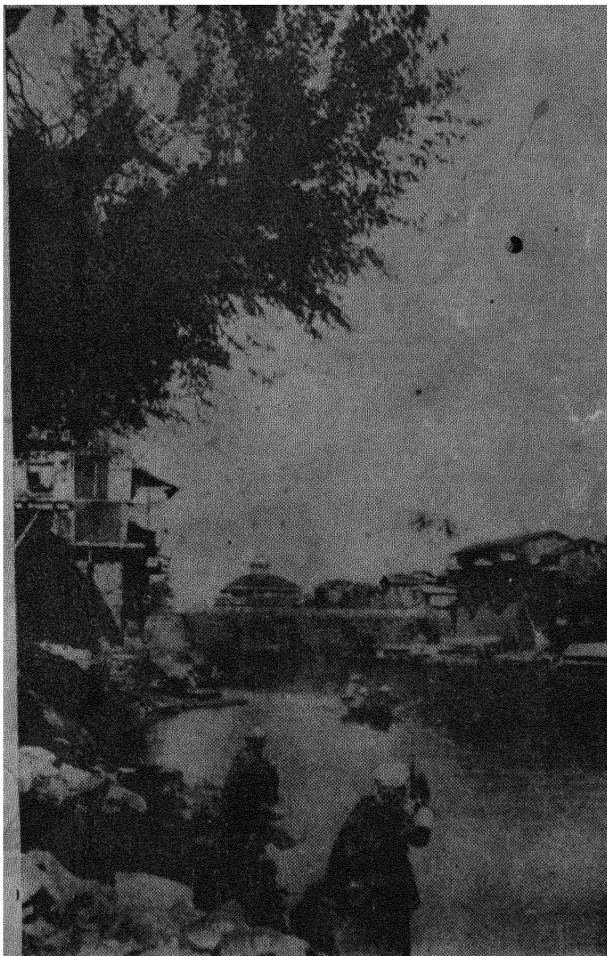
UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192159

UNIVERSAL
LIBRARY

माझ्या काश्मीरचा प्रवास

(लेखक-श्रीयुक्त मंगेश्वर गोपाळ काळे.)

काश्मीरमधील श्रीनगर शहराचा दृष्यावा.

किंमत ८ आणे.

(माझा काश्मीरचा प्रवास.

लेखक—

श्रीयुत मोरेश्वर गोपाळ काळे.

मुद्रक व प्रकाशक—

रा. रा. शंकर नरहर जोशी, १०२६ सदाशिव पेठ,
चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.

सन १९३०.

किंमत आठ आणे.

प्रस्तावना.

प्रो. गोविंद चिमणाजी भाटे एम्. ए.
यांची.

पोथ्या, पुस्तके, संवाद, संभाषणे हीं ज्ञानसंपादनाचीं सर्वसंमत साधने आहेत खरी पण त्या दोहोंत **डावे उजवे** असा तरतम भाव आहे. यात शंकाच नाही कारण पहिले साधन झाडावरून खुडलेल्या निस्तेज कोमेजलेल्या फुलासारखे, तर दुसरे साधन झाडावर असलेल्या टवटवीत फुलासारखे, प्रथम साधन तळ्यातल्या सध साचलेल्या पाण्याप्रमाणे तर द्वितीय साधन नदीच्या वाहत्या पाण्याप्रमाणे, एक परप्रकाशित प्रहृतुल्य तर दुसरे स्वयं प्रकाशित तारकातुल्य शेवटां पूर्वीचे साधन कपाटातील बासनात बांधलेल्या सणगासारखे तर पुढचे साधन प्रदर्शनातील काचेच्या पेटांत ठेवलेल्या विविध वस्तु संप्रहासारखे ज्ञान संपादनाच्या या साधनद्वयामध्ये ज्याप्रमाणे तरतम भाव आहे त्या प्रमाणेच ज्ञानसंपादनाच्या दुसऱ्या एका जोडीमध्ये—वाचन व प्रवास—**डावे उजवे** आहेच वाचन अप्रत्यक्ष रितीने ज्ञान देते तर प्रवास प्रत्यक्ष. तथा ज्ञान देतो, वाचनाने मिळणारी, माहिती पोपटपचीरूप असते, तर प्रवासात मिळणारी माहिती जागृत ज्योतिरूप असते, वाचन हे **एकाच** इंद्रियाने—डोळ्यांनी—भौषारूप पडद्यातून वस्तुज्ञान देते तर प्रवास सर्व इंद्रियांनी भाडपडद्यावाचून वस्तुज्ञान देतो. वाचनाने होणारे ज्ञान मोजक्या भाड्यातून ओतलेले, दुसऱ्याच्या ओंजळीने, पाणी पिण्यासारखे आहे तर प्रवासाने होणारे ज्ञान जित्या झऱ्याचे स्वतःच्या ओंजळीने पाणी पिण्यासारखे आहे वाचनात दुसऱ्याच्या चष्म्याने वाचक वस्तूकडे पहात असतो तर प्रवासात प्रवासी स्वतःच्याच चष्म्याने वस्तुनिरीक्षण करतो त्याप्रमाणे ज्ञानसंपादनाच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या साधनात डावे उजवेवणा असला तरी त्या साधनाचा एकमेकाशी विरोध आहे अशांतला भाग नाही, एकाअर्था हीं ज्ञानसंपादनाची निरनिराळी साधने परस्परसाहाय्यक आहेत म्हणून ज्याना खरा सुशिक्षितपणा व बहुश्रुतपणा मिळावायचा असतो त्याना त्यांना या सर्व साधनाचा सोई-सवडीप्रमाणे उपयोग करावा लागतो, इतकेच नव्हे तर सुधारलेल्या देशामध्ये तरुण माणसाच्या शिक्षणपूर्ता करिता परंप्रतात प्रवास करून देशी परत येणे हे होतकसे सुशिक्षिताचे एक अवश्य कर्तव्य समजले जाते कारण अशा प्रवासात तरुण माणसाच्या निरनिराळ्या माणसाशी गाठी पडून संवादसंभाषणाचे प्रसंग येतात. म्हणजे शिक्षणा मधल्या वाचनाला संवाद संभाषण व प्रवास या दोन्ही ज्ञानसंपादक साधनाची जोड मिळते व अशा तरुण माणसात बहुश्रुतपणा अवश्यमेव उत्पन्न होतो. असो.

आज हे विचार सुचण्याचे कारण ज्ञानसंपादनाचे जे एक साधन प्रवास त्याचा स्वतः उपयोग करून त्याचा फायदा आपल्या बांधवास द्यावा अशा उद्देशाने लिहिलेल्या प्रवासपर वर्णनाला प्रस्तावना लिहिण्यास मी लेखणी हाती धरली आहे. सध्या माझा व्यवसाय ग्रंथ लिहिण्याचा आहे. हे माझे **नित्यकर्मच** झाले आहे व

त्याच्या जोडला दुसऱ्याच्या ग्रंथास प्रस्तावना लिहिण्याचें काम नैमित्तिक म्हणून कधीकधी करावें लागते व आजचा त्या नैमित्तिक कर्माच्या पूर्ततेचा प्रसंग आहे

“ माझा काश्मीरचा प्रवास ” ह्या पुस्तकाचे कर्ते याची यापूर्वी प्रत्यक्ष ओळख नव्हती पण माझे ग्रामस्थप्राय म्हणून (कारण रा काळे हे रोह्याचे राहणारे व माझे बंधु रोह्याचे ग्रामस्थ झाले आहेत) समानव्यवसायी म्हणून समानप्रवासशील म्हणून व विशेषत “ हिंदुस्थानचे नदनवन या माझ्या प्रवासवृत्ताचे वाचक व आपल्या प्रवासांत त्या पुस्तकाचा सारखा उपयोग करणारे म्हणून ते माझ्याकडे आले व मला भेटले व त्यांनी आपल्या पायीं केलेल्या काश्मीरच्या प्रवासाची व सर्व हिंदुस्तानभर व नेपाळात प्रवास केल्याची माहिती सांगितली. साधारणत सामान्य सांपात्तिक स्थिति असलेल्या-खाजगी शाळेंतील मराठी शिक्षकांची सांपात्तिक स्थिति कशी असेल हें सांगावयास नकोच-शिक्षकाना इतकी प्रवासाची हौस पाडून व त्यांनी अत्यंत कमी खर्चात बहुतेक पायीं केलेल्या प्रवासाची हकिकत ऐकून मला रा काळे याच्या कटकपणाचें, त्याच्या चिकाटीचें व त्याच्या प्रवासप्रियतेचे कौतुक वाटलें अशा स्थितीमध्ये त्यांनी मला प्रस्तावनापर चार प्रोत्साहक शब्द लिहून देण्याची विनंति केली व मी ती मान्य केली व त्याचें सर्व पुस्तक वाचून झाल्यावर हे चार शब्द लिहिण्यास बसलो

रा. काळे जम्मूच्या नव्या झालेल्या सडकेनें चालत काश्मीरांत व श्रीनगरी गेले, व परत येताना ते जुन्या व पूर्वीच्या रावळपिंडीकडील सडकेनें परत आले काश्मीरचा प्रवास मी केला होता तो दोन्ही वेळ रावळपिंडीच्या वाटेनेंच केला होता पण माझ्या एका कल्पनासृष्टीत मी कल्पनेने जम्मूकडून प्रवास केल्याचें वर्णन केलें होतें यासुद्धें रा. काळे याच्या जम्मू ते व्हरनागपर्यंतच्या प्रत्यक्ष पायीं प्रवासाचें वर्णन व माझ्या त्याच काल्पनिक मनोमय, प्रवासाचें वर्णन यातील साम्यासाम्य याची मला मोठी मौज वाटली रा. काळे याचें वर्णन वाचनीय झालें आहे यात शकाच नाही टागा किंवा मोटार या साधनांनी प्रवास करणारापेक्षा पायीं प्रवास करणाऱ्याला निरनिराळ्या प्रकारचे अनुभव येतात व अशा अनुभवाच्या पुष्कळ गोष्टी रा काळे यांनी लिहिल्या आहेत मला सुद्धा पायीं प्रवास करण्याची हौस आहे पण पायीं प्रवासास वेळ फार लागतो व म्हणून माझ्यासारख्या कामाची सदा कुतरओढ अरुणाऱ्या माणसाला पायीं प्रवास करणें परवडत नाही पायीं प्रवासानें काळाचा व्यय जास्त होतो खरा, पण पैशाची पुष्कळच काटकसर होते यांत शंका नाही. व रा काळे यांनी खरोखरी अत्यंत गरीब माणसाला-मुलें माणसें असलेल्या माणसाला सुद्धा-किती कमी खर्चात दूरदूरचे प्रवास करिता येतात हें उत्तम तऱ्हेनें दाखविलें आहे तरी रा काळे याचें उदाहरण पाहून व त्याचें प्रवासवर्णन वाचून गरीब गृहस्थांमध्ये प्रवास करण्याची प्रवृत्ति वाढो व रा. काळे यांच्या मनोरंजक व सुंदर प्रवासवर्णनपर पुस्तकाला मराठी वाचकाकडून भरपूर आश्रय मिळून त्यांच्या श्रमाचें चीज होवो अशी इच्छा प्रदर्शित करून मी ही प्रस्तावना पुरी करतो

महाड जि कुलाबा
५ सप्टेंबर १९३०

}

गोविंद चिमणाजी भाटे.

लेखकाचे चार शब्द.

स्वामी सत्यदेव त्याच्या हिंदी पुस्तकाचें श्री नागेश वासुदेव गुणाजी वकील बेळगाव ह्यांनी मराठींत केलेलें भाषांतर अमेरिकेतील गरीब विद्यार्थी हें पुस्तक १९१४ सालीं वाचण्यांत आल्याबरोबर हिंदुस्तानांत पायांनी प्रवास करण्याचा निश्चय केला व १९१६ सालापासून आतापर्यंत मद्रास इलाख्याशिवाय नेपाळ, बदरीनाथ, केदारनाथ, सिमला, मसुरी, नैनीताल, अलमोडा, कलकत्ता, गोवा वगैरे प्रांत, महाराष्ट्रांतल बहुतेक जिल्हे गुजराथ राजपुताना पंजाब संयुक्तप्रांत निजामचें राज्य व्हाड मध्यप्रांत वगैरे सर्व पाहून झाले. चालू सालीच (मे व जून १९३०) बदरीनाथाच्या प्रवासास गेल्यामुळें पुढें वगैरे तपासणें सुद्धा राहून गेलें.

वराल सर्व प्रवासाचा हेतू हिंदुस्तानाची एकंदर परिस्थिती कशी आहे हें कळून आपल्या ज्ञानांत भर पडावी इतकाच होता कारण आपण मिळविलेली माहिती लोकापुढें मांडली असता तिजला वाचक मिळतील अशी कल्पना नव्हती परंतु माझे स्नेही रा धोंडो सखाराम कुलकर्णी ह्यांनी काश्मीरला जाताना तिकडील प्रवासवर्णन लिहून आणण्यास सांगितलें व लिहून आणल्यानंतर तें त्याच्याच देखरेखीखाली चाललेल्या शालापत्रक नावाच्या मुलूच्या उत्कृष्ट मासिकांत प्रसिद्ध करण्याचे कबूल ही केलें आणि म्हणूनच मी हें वर्णन लिहून आणिलें त्यामुळें ह्या पुस्तकापासून जर कोणास काहीं लाभ होण्यासारखा असेल तर त्याचे श्रेय श्री कुलकर्णी यानाच आहे आणि त्याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहे

लिहून आणिलेली टिपणें जुळवून लिहिण्याच्या कामीं माझें समन्यवसायी मित्र श्री. गोपाळ श्रीनिवास निंबवीकर ह्यांनी फारच मेहेनत घेतली आहे त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत

पुस्तक लिहून तयार झाल्यानंतर तें वाचून योग्य त्या दुस्त्या सुचविण्याच्या कामीं गु डॅा ज्ञानेश्वर कृष्ण लडु पी. एम्बडी. दे भ वासुकाका जोशी मालक चित्रशाळा व दे. भ. त्र्यंबकराव देवागिरीकर संपादक चित्रमजगत् ह्यांनी घेतलेल्या श्रमाबद्दल मी त्यांचा अतिशय आभारी आहे. प्रो भाटे ह्यांची व माझी मुळींच ओळख नसताही प्रवासाची आवड असलेले विद्वान् गृहस्थ म्हणून मी त्यांस प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंति केली व त्यांनींही अनंत कामें बाजूस सारून प्रस्तावना लिहून दिली, ह्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. तसेंच चित्रमजगत्चे सहसंपादक श्री. र. गो. सरदेसाई, व माझे

(२)

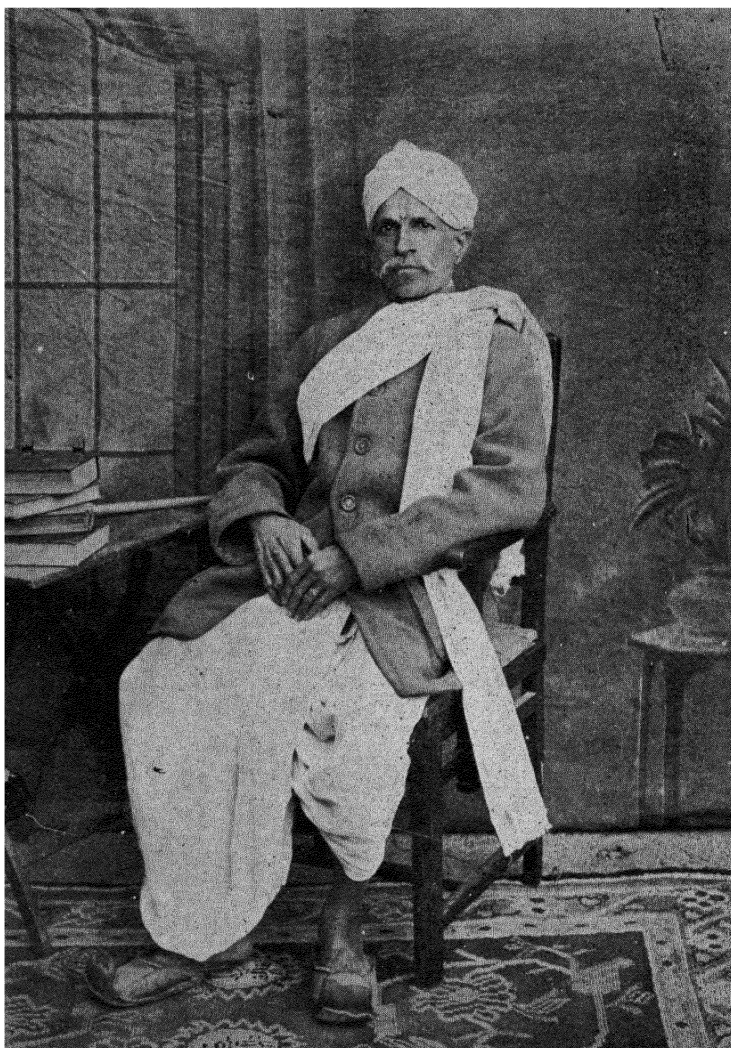
स्नेही रा यशवंतराव्, रानडे व ज्योतिषी नीळकंठराव लवाटे ह्यानींही ह्या कामी फार मदत केली आहे, त्याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे हें पुस्तक लिहितांना पंडित आनंदजी कौल ह्याच्या Jammu & Kashmir State ह्या इंग्रजी पुस्तकाचा फार उपयोग झाला आहे, ह्याबद्दल त्याचा व काश्मीर मधील माझे स्नेही पंडित अफताब जी कॉ हेडमास्तर ए व्ही स्कूल विचारनाग ह्यांचीही अतिशय मदत झाली आहे, त्याबद्दल त्यांचाही मी फार फार आभारी आहे

पुस्तकप्रकाशनांचे सर्वस्वी श्रेय चित्रशालेचे म्यानेजर श्रीयुत शंकरराव जोशी याचेकडेच आहे, हे विसरून चालणार नाही व ह्याबद्दल त्याचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत

सरतेशेवटी ज्या जगदनियंत्या परमेश्वराच्या कृपेमें हे सर्व काम निर्विघ्नपणें पार पडलें त्याचे आभार मानून हे चार शब्द पुरे करतो

नूतन मराठी विद्यालय
हायस्कूल पुणे
११ सप्टेंबर १९३०

} मोरेश्वर गोपाळ काळे

ती० ह० भ० प० गोपाल लक्ष्मण काळे

पेनशनर रेव्हेन्यू डिपार्टमेंट जि. ठाणें.

[हल्ली वस्ती नाशिक पंचवटी.]

[जन्म सन १८६५.]

अर्पणपत्रिका.

हैं पुस्तक

तीर्थरूप ह. भ. प. गोपाळ लक्ष्मण काळे

व स्वर्गस्थ मातुश्री तीर्थरूप

सौभाग्यवती सत्यभामा-

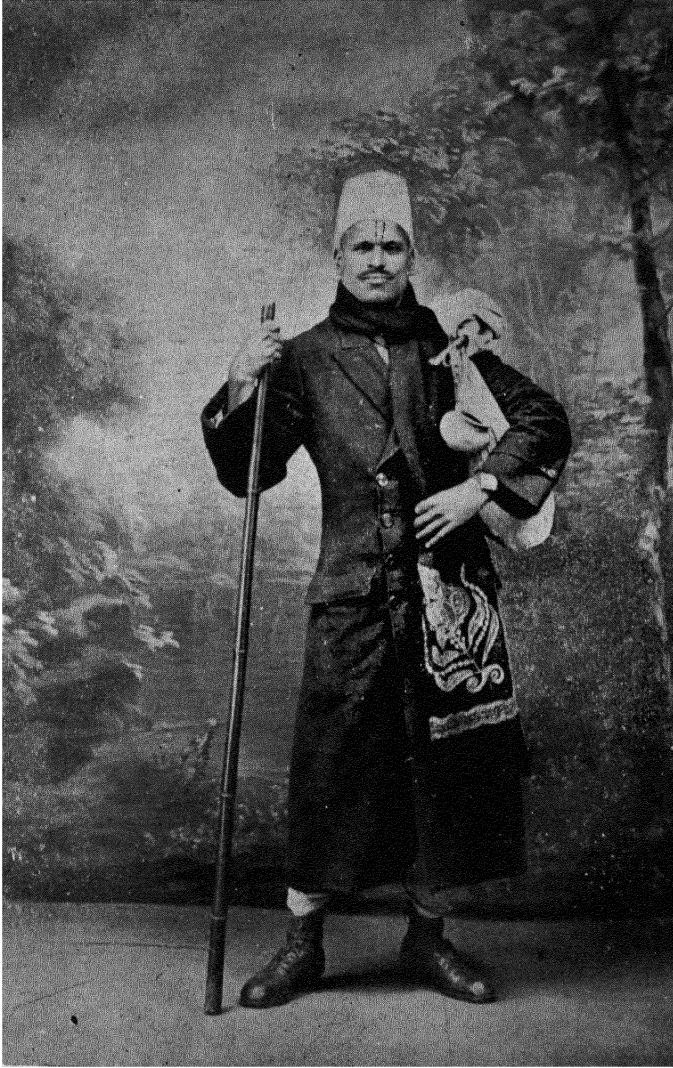
बाई काळे यांस अत्या-

दरपूर्वक अर्पण

केलें आहे.

मोरेश्वर गोपाळ काळे.

लेखक श्री. मोरेश्वर गोपाळ काळे, पुणे.

माझा काश्मीरचा प्रवास.

आजपर्यंत पुष्कळ लेखकांनी ह्या विषयावर लेख लिहिले आहेत; परंतु त्यांच्या लिखाणाचा उपयोग साधारणतः श्रीमंत लोकांस होण्यासारखा असल्यामुळे मी आपले प्रवासवर्णन प्रसिद्ध करण्याच्या मानगडीत पडलों आहे कारण मी एक गरीब प्राथमिक शिक्षक आहे व दुनयेत गरिबांची सख्याच जास्त आहे. मी सर्व प्रवास सुमारे ५० रुपयांत आटोपला आहे तो मी कसा थोडक्यांत आटोपला, हेच मुख्यत वाचकांनी पाहावे, अशी विनंति आहे

पुण्याहून ता २६।४।२९ रोजी निघून काश्मीरच्या प्रवासा-
करिता मुंबईस गेलो मुंबईहून जम्मूचे तिकीट-१२ रु १३ आ.
दिल्ली, व दिल्ली ते जम्मू ५-१ मिळून-१७ रु. १४ आ पडते व
रावळपिंडीचे आणि जास्त म्हणजे १८ रु ६ आणि
पडते. पुण्याहून तिकीट काढल्यास १९ रु ४ आ. जम्मू व
१९ रु. १२ आणि रावळपिंडीपर्यंत पडतात मी जम्मूस
ता ३-५-२९ रोजी सकाळी जाऊन पोहोचलों

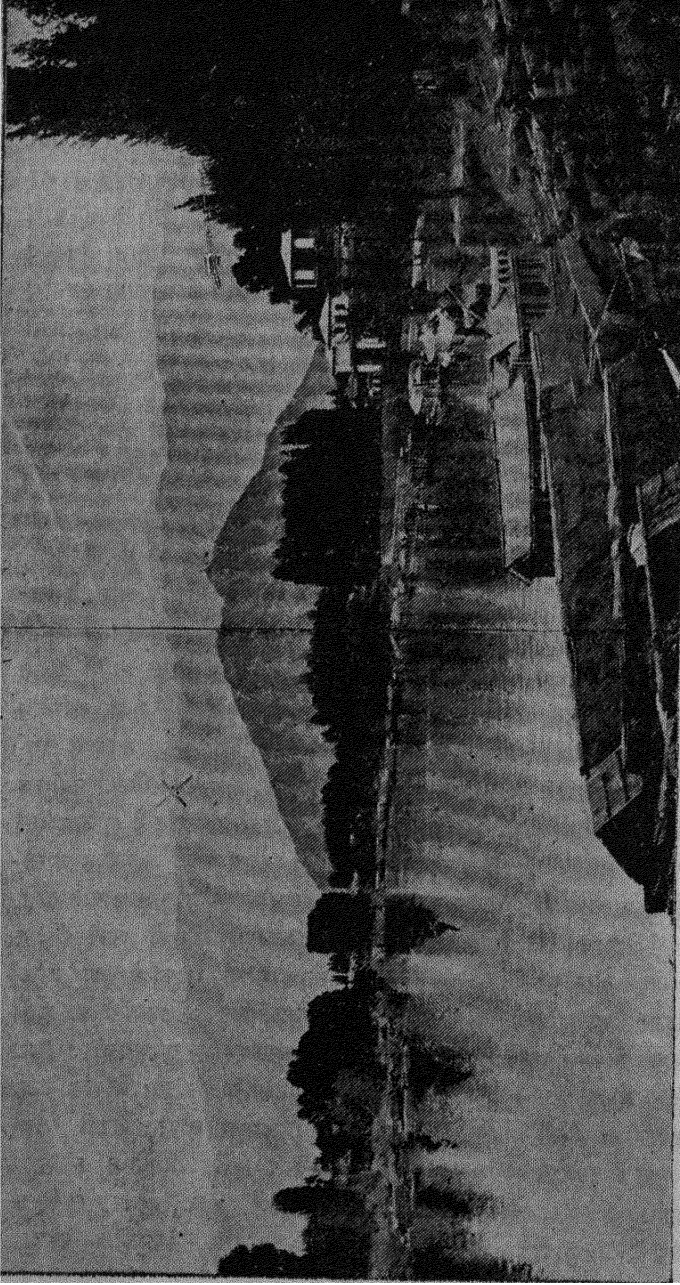
जम्मू हे गांव स्टेशनपासून सुमारे १ मैलावर टवी नदीच्या काठी डोंग-
राच्या उतरणीवर वसले आहे. दुरूनच तांबड्या रंगाची सुंदर व पक्की बांधलेली घरे
दिसू लागली; व ती पाहून मनास फार आनंद वाटला स्टेशनच्या बाहेरच एक जका-
तीचे नाके लागले, परंतु मला कोणी अडथळा केला नाही तसाच पुढे चाललों.
सुमारे एक फर्लागावर टवी नदीवर बांधलेला तारांचा झुलता पूल लागला. त्याचा
उपयोग मोटारी गाड्या वगैरे जाण्याकडे सुद्धा करितात. पुलाच्या पलीकडे गेल्या-
बरोबरच वस्तीस सुरवात होते. ही वस्ती स्टेशनमुळे झाली आहे गांव पुढेच बोगरावर
वसले आहे वस्तीत शिरल्याबरोबर एक विनायकमिश्र यांची धर्मशाळा आहे.
तीत उतरण्यास जागा, नळ, संडास वगैरे सर्व सोई आहेत मला एक खोली मिळाली.
धर्मशाळेत गरीब यात्रेकरूस शिधा (सदावर्त) फुकट मिळतो एक धर्मार्थ दवा-
खानाही धर्मशाळेत आहे जवळच दुकाने आहेत, त्यांतून शिधा आणून मी स्वयंपाक
केला. व भोजनोत्तर थोडी विश्रांति घेऊन गांव पाहाण्यास गेलों. धर्मशाळेपासून गांव
सुमारे २।३ फर्लागावर एक टेकडी लागते तीवर वसला आहे गावाभोवती
सुंदर तटही आहे गावांत सर्व प्रकारची दुकाने आहेत गावाची लोक-
संख्या सुमारे ३२ हजार आहे गांव स्वच्छ आहे. गावांत एक रघुनाथ मंदिर

चे लहान पिठले करण्याकरिता पातेले, एक अल्यूमिनियमची वाटी व लहानसा अल्यु-
मिनियमचा तांब्या इतकी भांडी असत. एक मोठा पठाणी चाकू, एक स्काउट-
व्हिसल, होकायंत्र, मोठी दोरी, मेणबत्ती, २ आगपेट्या, लंगोट, चड्डी, गांधी टोप्या
२ पैकी एक कानटोपीसारखा उपयोग करिता येणारी, एक माकड टोपी, तिखट मीठ
४ वेळा पुरते, एक वेळेपुरते तांदूळ, सार्थ भगवद्गीता, मनाचे श्लोक, कागद, पेन्सिल,
नोटबुक, हरणाचे कातडे व प्रो भाट्टि ह्यांचे नदनवनाचे वर्णन व श्री सरदार
हेबळीकरांचा यशवंतमधील लेख इतके जिन्नस असत हातात धरण्याकरिता
कानाडतक्या उंचीची कळकाची काठी असे पडशीला दोरी बांधून त्या
दोरांच्या एका टोकास काठी अडकवावयाची दुसऱ्या टोकास तांब्या अडकवावयाचा
व दोन्ही हात सुटे ठेवून चालावयाचे असा क्रम असे बरोबर एक खाकी
पिशवी, गळ्यात अडकवावयाचीही ठेवली होती सर्व सामान धर्मशाळेत ठेवून
जेव्हा बाहेर जाण्याची वेळ येई तेव्हा पिशवी गळ्यात अडकवून तीत चाकू,
लोटा वगैरे घालून जात असे प्रथम काही दिवस कोपऱ्या घालून प्रवास
केला पुढे मात्र बऱ्यावेष्टाची कंपनी शिवली. प्रवासात आपण एक पैसेवाले
गृहस्थ आहोत अशी समजूत बोणाचीहिन होऊ देण्याची खबरदारी घ्यावी लागते
म्हणजे जगलातून एकटे जाताना हल्ला होण्याची भीति राहात नाही आपल्याकडे
पाहून आपण एक गरीब वाटसरू आहोत अशी सर्वांची समजूत झाली पाहिजे पैसे
ठेवण्याकरिता एक कसा घेतला होता जळरीपुरते १।२ रुपये वरती खिशात ठेवून बाकीचे
कशात असत कसा कमेरेस असला म्हणजे पैसे चोरीस जाण्याची भीति राहात नाही.
पडशांच्या वरतीच सतरजीहि असे थकत्यास रस्त्याच्या वडेस लगेच सतरंजी पसरून
व पडशी उशास घेऊन काही वेळ विप्रांति घेता येत असे तांब्या बाहेरच असल्यामुळे
पडशी न सोडताच पाणी आल्याबरोबर तें पिता येत असे अस्तु उदामपूर हें
गाव डोंगरावर वसले आहे पाणी डोंगराखाली वहाणाऱ्या ओढ्यातून वर आणावे
लागतें परंतु धर्मशाळेच्या मालकांनी पाणी व पटवारी महाशय्यांनी सर्पण पुरविण्याचे
कबूल केल्यामुळे तेथेच धर्मशाळेत स्वयंपाक करण्याचे ठरविले. पाण्याचे दुर्भिक्ष
पाहून भोजनाकरिता सामान घेऊन ओढयावरच गेलीं. सकाळी ७ वाजता
जेवल्यापासून काही खाल्ले नव्हते भूक फार लागली होती. जेवण उरकले
पटवारी महाराजापाशी बरीच चवकशी केली जम्मूमध्ये पटवाऱ्याच्या
पगाराचे स्केल १२ ते २० इतकेच आहे. पंडितजींची बरीच नौकरी झाली
असूनहि त्यांस १६ रु पगार होता. कागदपत्र सर्व उर्दू लिपीत लिहिलेले
होते ह्या प्रांतात सर्व लोक खाटेवर झोपतात खाटा भाड्याने (१ रात्रांस १ आणा)
मिळतात मजला मात्र फुकट मिळाली होती सर्व कपडे अथरावयाचे इतर सामान
पडशांच्या एका टोकास करून दुसरे टोक आंगाखाली घ्यावयाचे व सामान उशास
घेऊन निजावयाचे असा क्रम असे म्हणून सामान चोरीस गेले नाही प्रवासात
सामानास फार जपावे लागते, नाही तर मोठी बिकट परिस्थिति येते.

सकाळीं प्रातर्विधी उरकून पुढें जाण्याचे ठरविले चहा वगैरे जम्मूपासूनच सुटला होता सकाळीं गावाखालून वहाणाऱ्या नदीवजा ओढ्यावर गेलों ओढ्याच्या मध्येच दोन बाजूस दोन पत्रे उभारले होते, परंतु कांठाच्या दोन बाजू मोकळ्याच होत्या, त्यावरून लोकांची रद्ददारी सुरूच होती पत्र्यांच्या आतील भागात छियाचा झानें व कपडे पुणें वगैरे कामे आगावरील सर्व कपडे उतरून चाललीं होती काठावरून जाणाऱ्या लोकांबद्दल त्यास कांहींच फिकीर वाटत नव्हती ओढ्यादरन डोग रावर गावांत पाणा वहाण्याचें कठीण काम लहान मुलीं सुद्धा शेंकडा ९९ बायकाच करीत होत्या वहात्या ओढ्याचे पाणी पिण्यास वापरीत नाहींत ओढ्यावरच २।३ मैल लांबीवर एके ठिकाणी पाणी बांधाने आडवून तें नळाने बाधून आणले आहे त्याच पाण्याचा लोक पिण्याकडे उपयोग करितात **जम्मूच्या** छिया पजाबी छियाप्रमाणेंच पोषाख करितात पायांत विजार, अगांत एक शट व वरती ओढणी त्या जरी सर्व कपडे उतरून उघड्यावर झानें करितात, तरी वाटेंत मला पाहून लगेच तोडावर ओढणी ओढून बुरखा घेत त्याची लाजेबद्दलची कल्पना पाहून मनास बरीच करमणूक झाली ह्या प्रांतास समुद्रातील मांठ मिळत नाही बोंगराच्या मिठाचे मोठमोठे खडे मिळतात म्हणून जरूरीपुरतें मांठ बरोबर घ्यावें हे चागले हें जिल्ह्याचें ठिकाण असून येथे बाजारपेठ फार मोठी आहे व पेश्ट व तार ऑफोर्सहि आहे येथून **श्रीनगर** १६२ मैल आहे सकाळीं सुमारे ७।। वाजता धर्मशाळा सोडली रविवार ता ५।५।२९ रोजी **उदामपूर** पासून २० मैलांवर असलेल्या चिनांनी नावाच्या गावी करण्याचा विचार होता उदामपूर पासून २।। मैलांवरच एक पाण्याचा सुंदर झरा लागला जवळच एक कुंड बांधलेले होते, स्वयंपाक करण्यास जागा चागली होती नुकतेच खाणें झालें असल्यामुळें स्वयंपाक करण्याचा बेत रहित केला सुमारे ३ तास चागले चालणें झाले पुढें मात्र उन्हाचा त्रास होऊं लागला एकतर चालण्याची सवय मोडली होती व दुसरे **नेपाळचा प्रवास** ऐन उमेदीच्या वेळीं वयाच्या २२ व्या वर्षी झाला होता ती तरतरी कौटुंबिक दगदगी १० वर्षे काढल्यानंतर राहिली नव्हती म्हणून त्या वेळच्या व ह्या वेळच्या चालण्यांत फरक पडला, त्या वेळीं रोजीं २५।३० मैल सहज चालतां येई, आतां २० मैल चालण्यानें थकवा येई, असो, रस्ता ठिकठिकाणी कडे कोसळल्यामुळें पडलेला होता व दुरूस्ती चालली होती त्यामुळें मधून मधून माणसे भेटत असत मोगल बादशहाच्या वळीं **काश्मीरला** जाण्याचा ह्याच रस्ता होता व ह्या रस्त्यानें वारवार कडे कोसळत असल्यामुळें व वादळें होत असल्यामुळें एकदा **औरंगजेबाच्या** बरोबरची ४।५ शें माणसें मृत्युमुखीं पडलीं औरंगजेब मोठ्या शय्यानें वाचला हा रस्ता १९२० पासून मोटार जाण्याच्या स्थितीत आला म्हणतात चालताना सुद्धा कडे कोसळण्याची भीति वाटतें रस्त्यावर कोसळलेले दगड बाजूला सारण्याची एक नवीनच तऱ्हा पाहिली, एका मनुष्याने पावडे हातांत घ्यावयाचें व दुसऱ्याने त्या पावड्याच्या

दुसऱ्या टोकास दोरी बाधून ती हातांत धरावयाची व पहिल्यानें पावडें मारावयाच व दुसऱ्यानें दोरी ओढून माती बाजूस करावयाची. ह्यायोगाने काम फार जलद होऊन सुकर होई मजुरांस रोजीं ६ ते ८ भाणे मजुरी मिळत असं सर्व रस्ता बोग-यांच्या कडेनेच आहे. बोगर तापत्यामुळे त्रास फार होऊं लागला. सुमारे १०-११ मैल गेल्यानंतर बोगराच्या कडेस सावलींत सतरंजी पसरून सुमारे अर्धा तास झोप घेतली व पुन्हा मार्ग आक्रमण करणार तोंच एक मोटार येऊन तेथेंच उभी राहिली. मोटारमध्येहि जागा होती व माझाहि जीव हैराण झाला होता मोठ्या घासा-घिशीने जम्मूपासून ९७ मैलावर असलेल्या रामबन गावापर्यंत १ रु स नेण्याचे मोटारवाल्यानें कबूल केल्यामुळे मोटारमध्ये बसलों पुन्हा चढावयास सुरवात झाली वाटेंत रस्त्याच्या बाजूस हिरब्या, पिवळ्या रंगाच्या टोळांचीं टोळकी बसलेली असत तीं सर्व मोटार आल्याबरोबर उडून मोटारींत शिरत अगर दूर पळून जात मोटारींत शिरलेले टोळ उताऱुंची धादल उडवून देत बराच वेळ त्यांचीच करमणूक मोटारींत झाली उदामपूरपासून ३७ मैलावर बोगराच्या अगदी माथ्यावर असलेल्या बटोटे Batote नांवाच्या गांवीं मोटार पोहोचली ह्या ठिकाणीं दुपारीं २ वाजतां इतकी थंडी वाजत होती कीं, मोटार खालीं उतरून मोठ्या आनंदांनें उन्ह खात बसलो व पडशींतील आणखी एक सदरा अंगांत घालण्यास काढला ह्या ठिकाणचे कुत्रे अंगावर लव असल्यामुळे भयकर दिसत होते परंतु त्याच्या जवळ गेल्यावर ते अत्यंत गरीब असल्याचें आढळून आलें बटोटे हें गांव बोगरमाथ्यावर वसले आहे उंची ५२०० फूट आहे सभो वतीं सर्वत्र झाडीच झाडी आहे बाजूस उच सुरुच्या झाडासारखी झाडें असलेले बोगर दिसत होते व पलीकडे सपूर्ण बर्फाच्छादित पांढरे शुभ्र बोगर दिसत होते. येथें एक फारेस्ट बंगला, एक डाक बंगला असून पोस्ट व तार ऑफिसहि आहे गांवांत हिंदूंची व मुसलमानांची फराळाचीं दुकाने ७।८ असून शिवाय इतर जिनसांचींहि दुकानें आहेत हिंदूंच्या दुकानांत मासाचे जिन्नस तयार होत असल्यामुळे मी येथें भोजन केलें नाहीं बाकींच्या मंडळींनीं दुकानांत आपलें भोजन उरकलें मासाहारी मनुष्यास भातरोटी-भाजी वगैरे सर्व जिन्नस मिळू शकतात उरलेल्या वेळांत एका गृहस्थाजवळ गप्पा मारीत बसलों, त्यांत बरीच माहिती मिळाली. ह्या ठिकाणाहूनच जम्मू प्रांतातील किस्तवाड व पाडर ह्या भागांस रस्ता जातो रस्ता घोडे बकरीं माणसें वगैरे जाण्यासारखाच आहे. मोटारी जात नाहींत. किस्तवाड येथून ६३ मैल आहे, व तेथून पाडर ४८ मैल आहे. किस्तवाड व पाडर येथील झिया जगांत अत्यंत सुंदर म्हणून नावाजलेल्या आहेत, व येथे ५० रु ते ५०० रुपयांपर्यंत बायका विकतहि मिळतात असें म्हणतात रस्ता अत्यंत कठीण आहे पाडर भागांत नीलमच्या खाणी आहेत. त्या बघण्यास सरकारी परवाना लागतो. पुष्कळसे युरोपियन लोक नीलमचा पहाड पहाण्यास जातात ह्या प्रांतांत बौद्ध लोकांची वस्ती जास्त आहे देवदार वृक्षांनीं हा प्रात भरलेला आहे असो, येथपासून उन्हाच्या

त्रासांतून मुक्त झालों परंतु आतां पुढें पाऊस व थंडी यांपासून कसा बचाव करावा, ही नवी काळजी उत्पन्न झाली बटोटीच्या पुढें पाण्याचे सुंदर झरे व ओढे लागण्यास सुरवात झाली पाण्याची गैरसोय ह्या प्रवासांत अगदी नाही. सुंदर देखावे पहात पहात संध्याकाळी ५ च्या सुमारास रामबन नावाच्या गांवां येऊन पोहोचलों. हे गांव चिनाब नदीच्या काठावर वसलें आहे गावाजवळ नदी ओलंडण्याकरितां लोखंडी पट्ट्यांचा लोंबता पूल आहे चिनाब नदीस ह्या भागांतील लोक चंद्रभागा म्हणतात येथें लाकूड कापण्याचे पुष्कळ कारखाने आहेत नदीतून सारखे लाकडाचे तक्ते वहात चाललेले दिसत होते. हे तक्ते वझिराबाद येथें काढून घेतात तेथपर्यंत ते बिनखर्चा पोहोचते होतात तत्पश्चात् छाप मारलेला असल्यामुळें कोणत्या कंपनीचे ह्याची ओळख पटते येथें एक पोष्ट व तार ऑफिस आहे नदीचे पाणी फार जोरांनें वहात होतें बर्फ वितळून त्याचे पाणी नदीत येत असल्यामुळे पाणी अत्यंत गार होतें. नदीची रुंदीहि येथें बरीच आहे. मोटारमध्ये लांकडाच्या गिरण्यांत काम करणारे बरेच मुसलमान मजूर होते. त्यांस रामबन येथें धर्मशाळा वगैरे आहे किंवा कसें असा प्रश्न केला, तेव्हां ते म्हणाले आमच्याकडेच चला तुमची स्वयंपाक पाण्याची वगैरे सर्व सोय आम्ही करितों मोटार ड्रायव्हर मुसलमान असून त्यास पजाबचे पाणी लागलेलें असल्यामुळें हिंदुबद्दलचा द्वेष त्याच्या पोटात होता. तो त्यास जरा खोंचून म्हणाला, “ अरे ए हिंदू है इसक धर्मशाळा चाहिये, तुमारा घर नहि चलेगा ” जास्त बोलाचाली करण्याची ती वेळ नसल्यामुळें मी सरळ धर्मशाळेंत गेलों धर्मशाळा अत्यंत गलिच्छ होती जवळच एक लहानसें देऊळ होतें पुजारी ब्राह्मण होता, त्यानें लांकडे वगैरे पुरविलीं नंतर स्नान करून स्वयंपाक करण्याचा विचार होता थडा अतिशय वाजत होती. स्नानाकरितां वरतांच एकादां झरा वगैरे आहे किंवा कसे, ह्याबद्दल चवकशी केली. पुजारीबुवा म्हणाले “ अस्नान के वास्ते दर्या मे जाव ”—मोठ्या नदीसच इकडे दर्या म्हणतात—पुजारीबुवाजवळून एक भांडे पाण्याकरितां घेऊन व स्नानाकरितां पंचा घेऊन नदीवर गेलों गांव डोंगरावर, व नदी खालीं म्हणून पाणी आणणें हें त्रासाचेंच काम होतें पाण्यांत हात घालून पहातां पाणी करवतीसारखे हातास कापांत होतें. अर्थात् त्या थडीत व त्या पाण्यांत स्नान केल्यास पुढचा प्रवास नको अशी स्थिति व्हावयाची, म्हणून स्नानाचा बेत एकदम रहित केला व पाणी भरण्यास एका लांकडाच्या ओढ्यावर उभा राहिलों, तोंच पाय पाण्यांत गेला. परंतु थोडक्यांत बचावलों नाहीं तर स्नान झालेंच असतें पोहतां चांगलें येत असल्यामुळें बुडण्याची फारशी धास्ती नव्हती मोठ्या कष्टाने पाणी आणून ठेवलें व शिधा आणण्यास गांवात गेलों गांव डोंगरउतरणीवर बसलें आहे गांवात दही मिळालेंच नाहीं शेवटीं इमली (चिच) चाच उपयोग आंबटाकरितां करण्याचे ठरविलें तांदूळ १ रु स ४ शेर, हरभरापोठ ३ शेर, तूप १२ छटाक ह्याप्रमाणें भाव होते. स्वयंपाक तयार होता होता दिवे लागून गेले व चांगला काळोख पडला.

(८)

श्रीनगरचा देखावा.

श्रीनगर चिनारबांगतील देउळ.

[फो स्टेट रेल्वेच्या पुस्तकावरून.

मेणबत्तीच्या उजेडात काम सुरू होतें. पोटात कावळे ओरडत असल्यामुळे स्वयंपाक तयार करण्याचीचून गर्यंतर नसतें यथाक्रम मोठ्या आनंदानें भोजन उरकलें व पुन्हां रात्रीच्या वेळीं स्वयंपाक न करण्याचा निश्चय केला रोज नवा नियम करावयाचा व नवीन धडा शिकावयाचा हें प्रवासात सारखेंच चालू असतें. घर्मशाळेंत इतकी घाण होती कीं, तेथें निजणें अशक्य होतें म्हणून १ आणा देऊन रात्रीपुरती एक चौपाई (चार पायांची खाट) भाड्याने घेऊन एका दुकानाच्या पड वॉत पथारी पसरली थर्डा अतिशय वाजत होती चौपाईत पिसवा होत्या. त्याही त्रास देत होत्या परंतु दिवसा बराच त्रास झाला असल्यामुळे झोप आलीच व काहीं वेळानें दुसरा दिवसही उजाडला सकाळीं प्रातर्विधी उरकून जवळच असलेल्या झऱ्याचें थोडेंसे पाणी पिऊन चालण्यास सुरवात केली **रामबन** हें समुद्रसपाटी-पासून ३५३५ फूट उंचीवर आहे येथे ६५.०० फूट उंचीचा डोंगर उतरून आलों होतो आतां पुन्हां चढण्यास आरंभ झाला इकडचा प्रवास म्हणजे एक डोंगर उतरून झाला कीं दुसरा चढावयाचा व तो उतरून झाला कीं तिसरा चढावयाचा हा क्रम सारखा चालावयाचा. वाटेंत पाण्याचे लहान लहान प्रवाह आडवून त्याच्या जोरावर चाललेल्या पाणचक्या दिसत होत्या. परंतु **नेपाळ** प्रांतातक्या जास्त प्रमाणात मात्र नव्हत्या ह्या प्रांतात आलेले नवीन प्रवासी बहुधा वाटेंत अर्माशानें अजारी पडतात कारण तें मार्तीतून वाहात आलेलें गढूळ पाणी तसेच पितात. पाणी गाळून प्यालें असतां, अजारी पडण्याची भीति नसते पाणी गाळून पीत जा ही सूचना देताना—जल पीना छान कर और गुरू कर ना जान कर—ही हिंदी म्हणजे “ वल्लपूतं पिबेत् जल ” संस्कृत म्हण सांगण्याची त्याची चाल आहे परंतु ह्या गोष्टीची माहिती मी **नेपाळ, हरिद्वार, डेहराडून** वगैरे भागातून प्रवास करिताना मजला झाली असल्यामुळे परमेश्वर कृपेनें अजारी पडण्याची वेळ माझ्यावर आली नाही इकडील लोकांची चौर्य कर्माकडे फारशी प्रवृत्ति दिसत नाही कारण दुकानदार दुकानापुढें फळ्याच्या ऐवजी नुसतें पोतें लावूनच झोपी गेला होता. हें ठिकाण साधारणतः पुण्या इतक्याच उंचीवर असल्यामुळे दुपारी पुन्हां उन्हाचा त्रास होऊं लागला. **रामबन श्रीनगर** पासून १०६ मैल लांब आहे ९९ व्या मैलावर एक डाक बगला आहे **रामबन** पासून सुमारे १०-११ मैलावर एक सुंदर बाधलेलें कुंड व धबधबा लागतो. उन्हाच्या त्रासानंतर हें कुंड लागल्यामुळे अत्यानंद झाला व कपडे काढून येथें मनसोक्त स्नान उरकलें. पाणी गरम होतें, परंतु कडक ऊन पडलें असल्यामुळे फारसा त्रास झाला नाही. काहीं वेळ विश्रांति घेण्याचें ठरविलें जवळचा रस्ता वाढून गेल्यामुळे तो बांधण्याचें काम चाललेंच होते तेव्हा मजुरांशी थोडा वेळ गप्पा मारल्या वाटेंत ठिकठिकाणीं मजूर भेटत असत. मजुरी रोजीं ६ ते ८ आणे सामान्यतः त्यास मिळते आंगावर फाटके कपडे, मळकट शरीर पाहून त्यांची कीव येई. एवढ्या थोड्या मजुरीत कपड्यांना खर्च करून रयांनीं प्रपंच वसा करावयाचा, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे

मजूर जातीने मुसलमान असूनही त्यांची वागणूक अत्यंत सभ्यपणाची आढळून आली आपल्या इकडल्या मुसलमानांत दिसणारा उर्मटपणा त्यांच्यांत आढळला नाही व ह्यावरून Religions are many but reason is one ह्या म्हणीची सत्यता पटली व धर्म हा मनुष्याची नीतिमत्ता बिघडविण्यास जितका कारणीभूत होतो, त्यापेक्षा जास्त धर्मोपदेशक हेच लोकांची नीतिमत्ता बिघडवितात हा गोष्ट घ्यानांत आला. कारण इकडे राजाश्रयाच्या अभावीं मुल्ला मौलवीचें बड नाही. अमेरिकेंतील ख्रिस्ती भटास गुलामगिरी देवास आवडते असा आधार बायबलांत सांपडत असे आघोळीनंतर पुन्हां हुषारी वाटली पुढचा मुकाम रामसू—हें ठिकाण कुंडापासून सुमारे ५ मैलांवर आहे—येथे करण्याचे ठरविलें आतां पुन्हा हवेंत फरक होऊन पाऊस पडण्यास सुरवात झाली रस्त्यावरचे मजूर तसेच काम करीत होते थंडी, वारा व पाऊस ह्यांतच त्यांचे काम करावें लागते, त्यामुळें त्यांची शरीरें अत्यंत कणखर बनलेलीं दिसलीं वाटेंत मधून मधून घरें लागतच होतीं प्रथम निघताना चिनाब डांब्या हातास व डोंगर उजंब्या हातास असा रस्ता होता पुढे चिनाब सुद्धन तिला मिळणाऱ्या पिशालडी नदीच्या काठानें रस्ता चालला होता क्षणांत पाऊस, क्षणांत अंध्रे, क्षणांत ऊन असा प्रवास करीत करीत सध्याकाळीं ५ च्या सुमारास रामसू ह्या नावाच्या गांवां येऊन पोहोचले ह्याची उंची ४०७० फूट आहे हें गांव एका धवधव्याच्या कांठी वसलें असून एक मोठी नदीही जवळून वाहात आहे येथून मुसलमान वस्तांचे प्रमाण वाढत वाढत चाललें आहे पोषाखावरून हिंदू अगर मुसलमान ओळखणें कठीण होत चाललें रामचनच्या मुसलमानास धर्मशाळा विचारल्याबद्दल राग आल्याचे पाहिल्यावरून येथे आल्याबरोबरच एका मुसलमान कान्द्वटरचें मोठें घर दिसले त्यासच जेवण करण्याच्या व निजण्याच्या जागेबद्दल विचारिलें त्यानींही जेवण करण्यास व निजण्यास जागा दिली जागेजवळच एका सुंदर झऱ्यातून सारखें पाणी वाहात असून पाण्याच्या जोरावर परीकडे एक पीठ दळण्याची चक्रीही चाल होती त्यास जागेबद्दल विचारिले तेव्हां तेथें एक पण्डित आनंदराम म्हणून गृहस्थ बसले होते मी मुसलमानास जागेबद्दल विचारितों आहे तस्मात् मी सुद्धा मुसलमानच असलों पाहिजे असा त्यांचा प्रह झाला कारण माझा पोषाख थोडा त्यांच्या मुलखाच्या मानाने चमस्कारिकच होता, म्हणून त्यांनीं माझी चवकशी केली नाही बाजारांतून शिधा घेऊन आलो व कपडे वगैरे काढून स्वयंपाकाच्या तयारीस लागलों. कपडे काढल्यावर माझ्या गळ्यांत जानवें पाहून पंडित आनंद रामजीस आपली चूक कळून आली व त्यांनीं माझ्याजवळ येऊन माझी विचारपूस करण्यास सुरवात केली व मी हिंदू असून महाराष्ट्रीयन ब्राह्मण आहे हें त्यास समजतांच त्यांनीं येथें आतां स्वयंपाक हातानें करूं नका, आमच्याकडेच भोजन करा असे सांगितलें मी मांसाहारी नाही हें मला त्यास सांगवें लागलें मग त्यांनीं निर्मास भोजन तयार करण्यास आपल्या मनुष्यास सांगितलें पण्डितजी हे एक मॅट्रिक पास

झालेले काश्मिरी ब्राह्मण आहेत ते येथे स्पेडिंग आणि कंपनीत (लाकडे कापण्याच्या) नोकर आहेत त्यांची मडळी श्रीनगरास असतात ते येथे एका पजाबी गृहस्थाकडे जेवतात. त्यास कंपनीत ६० रु पगार मिळतो मी गेलो त्याच दिवशी त्याजकडे पं दीनानाथ मोक्षा नावाचे फारेस्टर पाहुणे आले होते ह्या प्रातांतील लोकांकडे जेवण्याचा हा माझा पाहिलाच प्रसंग होता जेवणास भात, रोटी व डाळ (गोड वरण) असे तीन पदार्थ होते भूक लागल्यामुळे सर्वच पदार्थ चांगले लागले गावात पत्ते खेळण्याचा अड्डा आहे तेथे पत्ते खेळण्यासही गेलो आपल्याकडील पद्धतीनेच खेळतात गावात ब्राह्मण लोकांची वर्सा बरीच आहे पण्डितजींनी बऱ्याच मंडळींची व माझी ओळख करून दिली. प्रत्येक जण गुडगुडी ओढण्यास देई, मी मात्र तें नाकारिलें एकाच नळीस सर्वांनी तोण्ड लावून ती ओढणे मजला पसत नव्हते मग मंडळी मजला सिगारेट देत असत रामसू हे डोंगराच्या उतरणीवर व नदीच्या काठावर वसलेले गाव असल्यामुळे येथाल सृष्टिसौंदर्यही अवर्णनीय आहे. घरांची एक पाठ डोंगरास लागलेली व तीन बाजूस भितभितो बांधलेली एका खोलीची कोंदट घरे बरीच आढळली परंतु थंडीपासून संरक्षण करण्यास अशीच घरे पाहिजेत. उन्हाळ्यांत घरांच्या छपरांवर खाटा टाकून झोंपण्याची इकडील मडळींची पद्धत आहे घरावर कौलें नसून तीं वरतीं सपाट असून त्यावर माती पसरलेली असते व तीं एकावर एक अशी बांधलेली असतात काहीं थोडी दुमजली कौलारू घरेही आहेत, परंतु अशी घरे थोडी, कोंदट काळोखाची, बिन खिडकीचीं घरेच फार गरिबांची संख्या सर्वत्रच मोठी आहे आणि गरिबांची स्थिति सर्वत्रच अशी आहे जेवणापूर्वी पण्डितजींनी काश्मिरी चहा करून दिला काश्मिरी चहा दूध न घालतांच घेतात हा चहा तयार करण्याकरिता आपल्याकडे पाणी तापविण्यास असतात तसें लहान लहान बब घरांतील माणसें असतील त्या मानानें असतात, त्यांत तयार करितात प्रत्येक घरी २१३ बब असावयाचेच. त्यांत निखारे टाकून वाटेल तेव्हा १०१५ मिनिटांत चहा तयार होतो कांशीत विस्तवही सारखा जिवत असतो. पाण्यांत साखर, हिरवी चहाचीं पाने हे मुख्य पदार्थ व ऐपतीप्रमाणें बदाम, बेदाणा, दालचिनी, सुंठ वगैरे पदार्थ टाकून पाण्यास १०१५ मिनिटें उकळी येऊन झाली कीं तें पाणी तसेंच प्यावयाचें गाळण्याचा प्रघात नाही चहा पिण्याकरितां आपल्याकडेच्या प्रमाणे चिनी मातांच्या भांड्यांचा उपयोग न करतां चहा पितळेच्या पेल्यांतच पिण्यास देतात पेल्या फडक्यावर ठेवून चहा पेल्यास ओंठ न लावतां प्याला पाहिजे ओंठ लावल्यास भाजतो इतका चहा कढत असतो प्रथम प्रथम माझे ओंठ भाजले. परंतु पुढें मी वरच्यावर फुंकर मारून चहा पिण्याच्या कामांत तरबेज झालों चहापानानंतर शेकण्याकरितां शेगडी आली हिचें नांव कांगरी ही आपल्याकडे फुलांची परबी असते तशा आकाराची असते वरती परबी सारखें वेल विणून आत एक मोठी पंतीसारखी खापराची वाटी ठेविलेली असते व तींत

विस्तव घालून ती शेंकण्यास देतात काँगरी घरातील प्रत्येक माणसागणिक एक असून शिवाय पहिपाहुण्यांकरिता काही जादाही असतात पाहुण्यांचे पहिले आदरा-
तिथ्य त्यास शेंगडी देणे, दुसरे गुडगुडी देणे, तिसरे चहा, व चौथे जेवण असा प्रकार
इकडे आहे. सुमारे ५० वर्षांपूर्वी चहा व गुडगुडी ह्यांचा प्रसार फारसा नव्हता आता
तो दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. १९१७ साली नेपाळांत फिरत असताना
तिकडे आईबाप बहाण भाऊ ह्या सर्वांनी एकत्र बसून गुडगुडी ओढण्याची जी चाल
आटळली, ती ह्या प्रांतांत पाहण्यांत आली नाही. नेपाळांत चहा फारसा आढळला
नाही, तो इकडे फार आढळला. चहाचे प्रमाण दिवसांतून २ ते १० वेळापर्यंत
वाढले आहे, म्हणून लोकांचे दारिद्र्य दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे.

साखर किरकोळ ८० तोळ्याचा ८ आणे शेर भावाने विकली जाते. पूर्वी नुसत्या
शेंगडीच्या उष्णतेवर काम भागत असे, आता चहाशिवाय उष्णता उत्पन्न होत नाही.
परंतु चहा घेत घेत चहाविरुद्ध ओरड करणारे लोक आढळून येता-
तच भोजनाकरिता ब्लॅकेटाची योजना करतात, बसण्याकरिता एक ब्लॅकेट पसरले
असून ताटे ठेवण्याकरिता दुसरे ब्लॅकेट पसरले होते, त्यावर ताटे ठेविली ब्लॅकेटावर
चित्रावती घातल्या तर ब्लॅकेट खराब होणार, न घालाव्या तर आपण ब्राह्मण
नाही अशी शका मंढळीस येणार, म्हणून थोडा विवचनेतच पडलो म्हणून मला
जेवणास आरंभ करण्यास सांगितले असूनही आनंदरामजींच्या आरंभ कर-
ण्याची वाट पहात बसलो, त्यांनी मातांचे एक मुटकले करून ताटाबाहेर ठेवून दिले
मग मीहि (चित्रगुप्त, यमधर्म वगैरे) सर्व मंडळींना एकत्र भोजन करण्याबद्दल
प्रार्थना करून त्यांच्या समतीची वाट न पहाता एक मुटकले ताटाबाहेर ठेविले व
भोजनास आरंभ केला. जम्मू प्रांतात गोषाची चाल असल्यामुळे वाढण्याचे काम
पुरुषाकडेच होते. जेवण व्यवस्थितपणे पार पडले दुसऱ्याचे होईपर्यंत थांबण्याची चाल
इकडे सुद्धा आहे, हात धुणे ताटातच उरकले मात्र मागून हातावर घालण्याकरिता
थोडे स्वच्छ पाणी मिळाले रात्री पडितजींनी एक मोठी खाट व अनेक पाघरणे
दिल्यामुळे झोंप फार चांगली लागली. शेंगडीची व्यवस्था होतीच निजण्यास जागा
उघड्यावर पडवीत मिळाली होती. अनोळखी मनुष्यास घराच्या आतील भागात
जागा क्वचितच मिळते व अनोळखी माणसाने तशी अपेक्षाहि करू नये पाहिजे तर
एकादें पाघरण जास्त मागून घ्यावे व कोणी आत जागा देण्यास तयार झाला तरी
शक्य तोवर नाकारावी म्हणजे तो एक प्रकारच्या जबाबदारीतून मुक्त रहातो सकाळी
उठून प्रातर्विधि उरकल्याबरोबर पंडितजींची जाण्याबद्दल आज्ञा मागितली परंतु चहा
व जेवण झाल्याशिवाय मी तुम्हास सोडणार नाही, असे पंडितजींनी मनापासून
आग्रहपूर्वक सांगितल्यामुळे जाण्याचा बेत पुढे ढकलला कारण घर सोडल्यापासून
वाटेत बराच त्रास झाला होता विश्रांतीची जरूरी होतीच, ती अनायासे चालून
आल्यावर तिला माघारी कोण दवडणार? पंडितजी व त्याचे स्नेही ह्याजपार्शी अनेक

विषयावर गप्पा झाल्या इंग्रजी हीच सर्वांची एक भाषा होती ह्या प्रवासात प्रथम तांन दिवस बराच त्रास भोगल्यानंतर पंडितजींच्या रूपाने परमेश्वरानेच मला भेट दिल्याचा भास झाला कारण त्यानी सकाळी गरम चहानंतर उत्तम जेवण व जाताना पुढल्या ३ मुक्कामाच्या जागी त्यांच्या ३ स्नेह्यास ओळखीच्या व मदत करण्याबाबतच्या चिठ्ठ्या दिल्या इकडील प्रातात फिरताना अन्नापेक्षा वस्त्र व निवाऱ्याची जागा ह्या दोन गोष्टी दुसऱ्यापासून मिळवाव्या लागतात हिंदुस्थानात इतर ठिकाणी फिरताना मला ह्या दोन गोष्टींची जरूर भासली नाही कारण सामान्य यटीम तोड देण्याइतके वस्त्र पाठीवर वागवून प्रवास करता येतो व धर्मशाळा नमल्यास उघड्या जागेवर झोपल्याने काही बिघडत नाही थंड प्रदेशात तमे चालत नाही अन्नाकरिता ह्या प्रवासात मजपाशी थोडेसे पैसे होते नसते तरीहि प्रवासात हाताने जेवण केल्यास २।३ आप्यापेक्षा जास्त खर्च येतहि नाही हिंदुस्थानच्या कोणत्याहि भागात बायकाकडून भिक्षा जरूर मिळते पंडितजींच्या उदार अंत करणाऱ्या साक्ष त्यांच्या पुढील वाक्यावरून मजला चागलीच पटली ते म्हणाले “ तुम्हाम कोणतीहि अडचण प्रवासात आल्यास मजला कळवा ती मी दूर करीन पैसे लागल्यासहि कळवा पाठवीन ” मी ह्याबद्दल त्याचे अत्यंत आभार मानले व लगेच सांगितले की, पैसे पाठविण्याच्या सकटात मी तुम्हाम कर्हाहि घालणार नाही परंतु वाटेत हातपाय अटत्यास मात्र मजला माणसाची जरूर लागेल माझ्या देशात तार केली तरीहि माझे केहि येथे येऊन पोहोचण्यास ८ दिवस लागतील पैसे ताबडतोब येतील अशा मकटाच्या वेळी मी परमेश्वराम हाक मारणारच होतो आता त्याच्या बरोबर तुम्हासहि हाक मारीन कारण पुढे बर्फाचा पर्वत ओलाडावयाचा होता बर्फाचे पर्वत ओलाडताना मयून मयून अपघात होतात, ही माहिती झालीच होती सकाळचा चहा घेऊन थोडा फेरफटका करण्यास गेलो पंडितजींच्या एका स्नेह्याने चहाचे आमंत्रण दिले होते त्याजकडे चहा, वज्या वगैरे पाहुणचार झाला गावात पंडितजी बरेच लोकप्रिय आहेत भोजन उरकून मोठ्या दु खाने पंडितजीचा निरोप घेऊन रामसू सुमारे ११ वाजता सोडले पंडितजींचे वय अवघे २८ वर्षांचे असून स्वभाव उदार व मनमोकळा व प्रकृतिमान उत्तम आहे पंडितजींसारखी माणसे विरळाच भेटतात आज ता ७।५।२९ ११ वाजले तरी सूर्यदर्शन नाही हवा थंड असून आकाशात सर्वत्र ढग दिसत होते रस्त्याच्या कडेने सारखे पाणी वहात होते मात्र पोटभर जेवण पदरात पडले असल्यामुळे चालण्याचा त्रास वाटला नाही १ वाजण्याच्या सुमारास पाऊस पडण्यास सुरवात झाली व बराच भिजलो जवळ छत्री नव्हतीच सतरंजीचाच छत्रीप्रमाणे उपयोग केला सतरंजीच्या ऐवजी घोगटी व्यावयास पाहिजे होती. परंतु ती चूक होऊन गेली होती. आता सुधारणे शक्यहि नव्हते पुढच्या प्रवासात सुधारण्याचे ठरविले थडीने काकडून गेलो, परंतु विडीशिवाय उष्णता उत्पन्न करण्याचे दुसरें साधन नाही रामसूपासून १० मैलावर बनिर्हाल नावाचे मोठे गाव आहे येथे पोष्ट व तार ऑफिस आहे मोठे

म्हणजे २५।४० घराचे पहाडी प्रदेशात वाटोवाट अंतराअंतरावर डोंगराच्या कपारीला माथ्यावर अशी वस्ती सारखी असते आपल्याकडची खेडी ही पहाडी, प्रदेशातील मोठी गावे होत

गावाच्या अर्लाकडे १ मैलापासूनच भातशेतीस सुरवात झाली डोंगराळ प्रदेशात हिरवांगार थोडीशी सपाट जागा पाहून फार आनंद झाला गाव दिसल्यामुळे चहा वगैरे मिळून श्रमपरिहार होण्याची व थोडीशी उष्णता अंगात उत्पन्न होण्याची आशा वाढू लागली ३ च्या सुमारास गावात पोहोचलो पंडित **आनंदरामजीनी बनिहाळ** येथील तारमास्तर **पंडित दिनानाथ** ह्यास चिठ्ठी दिली होती व त्याजकडे रहाण्याबद्दलहि मजला सांगितले होते, परंतु ३ तास दिवस अंगावर असल्यामुळे येथून ४॥ मैलावर अमलेल्या **टकिया** नावाच्या गावाच मुक्काम करण्याचे मी ठरविले होते **आनंदरामजीनी** चिठ्ठी इंप्रजोत लिहिली होती व तीत “ एक सभ्य गृहस्थ दुसऱ्या सभ्य गृहस्थाची जशी व्यवस्था ठेवतो तशी व्यवस्था ह्याची ठेवा ” असे मुद्दाम लिहिले होते. मी राहणार नव्हतोच, परंतु चिठ्ठी आणलीच आहे तर ती त्यास द्यावी व आणखी एका काश्मिरी गृहस्थाजवळ विचारविनिमय करावा, थंडीने व पावसाने त्रास दिलाच आहे अर्थात् चहा विचारला तर तो ध्यावा व मार्गस्थ व्हावे, असा विचार करून पोथ्यात गेलो पोथ्यामास्तरनी पंडितजी घरी गेले आहेत आमचा मनुष्य तुम्हास त्याचे घर दाखविले असे म्हणून एक मनुष्य देऊन माझी त्याजकडे खानगी केली मजला रस्त्यावर उभे राहण्यास सांगून बरोबरचा मनुष्य चिठ्ठी घेऊन माडीवर पंडितजी रहात होते तिकडे गेला मी रस्त्यावर काही तरी निरोप येईल म्हणून वाट पहात १५।२० मिनिटे पावसात भिजत तसाच उभा राहिलो बरीच मंडळी गॅलरीत येऊन मजकडे पाहून गेली, परंतु कोणी मजला वर बोलाविले नाही किंवा काही निरोपहि दिला नाही कारण माझा पोषाख त्यानी मला वर बोलवावे असा नव्हता त्याना मी कदाचित् सभ्य गृहस्थच वाटलो नसेन कारण आमच्याकडे साधारणत पोषाखावरून सभ्यपणा ठरविला जातो अर्थात् त्याचा उघड अर्थ असा होतो की, चांगला पोषाख करणारा श्रीमंत हा वाईट पोषाख करणाऱ्या गरिबाहून जास्त सभ्य असणार परंतु मी १९१६ साली सर्व हिंदुस्थानभर भिक्षा वृत्तीने केलेल्या प्रवासाच्या वेळी भिकार्याच्या मेळ्यात, अन्नछत्रात, धर्मशाळेत, काळ काढला आहे दारापुढे उभे राहून मिळालेली भाकरीहि चाखली आहे व स्काउट मास्तरचे काम करित असताना गव्हर्नरसाहेबाच्या बंगल्यावरची अंतर्होम पार्टीहि झोडलेली आहे अनेक छोट्यामोठ्या सरदार संस्थानिकाशीहि माझा संबंध अनेक कारणास्तव आला आहे माझा पूर्ण अनुभव असा आहे की, उत्तम पोषाखाच्या श्रीमंतपेश्या साऱ्या पोषाखाचे गरीबच जास्त सभ्य असतात बोलोबिहकाचे तत्त्वज्ञान असेच आहे की, **दुसऱ्याचे श्रम फुकट घेतल्याशिवाय कोणास श्रीमंत होतांच येत नाही.** व दुसऱ्यास फुकट राबून ध्यावयाचे म्हणजे सभ्यपणा, सदसद्-

विवेकबुद्धि यास फायदा वावाच लागतो २० भिनियानी वाट पाहून पुढे चालण्यास सुरवात केली परमेश्वरानें सर्व प्रकारचे लोक ह्या जगात निर्माण केले आहेत ह्याचा अनुभव पूर्वीच्या प्रवासात अनेकवार आलाच होता त्याची नवी आवृत्ति निघाली इतकेंच हें सांगण्याचा हेतु इतकाच आहे की, जगात सर्व प्रकारचीं माणसें भेटतात नंतर चहाच्या दुकानाची चवकशी केली एक हिंदूंचें फराळाचे दुकान होतें, परंतु त्याजकडे चहा नव्हता म्हणून एका मुसलमानाच्या दुकानातून चहा पाव वगैरे जिन्नस घेऊन खाद्ये व चालण्यास आरंभ केला

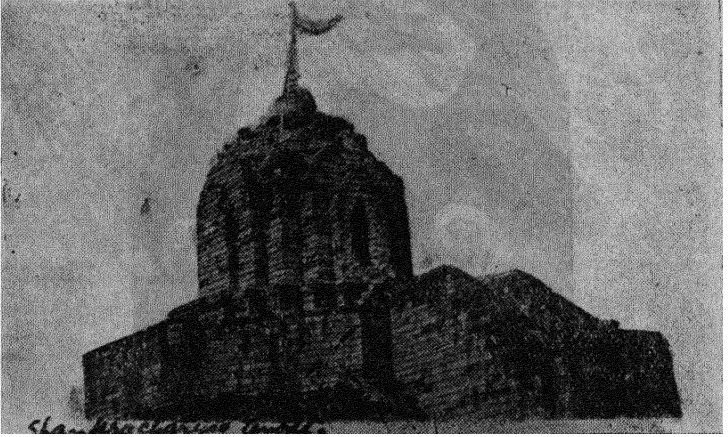

काश्मिरी पंडीत

बनिहालपासून सुमारे ३ मैल गेल्यानंतर श्रीनगरापासून ८० व्या मैलावर एक पूल लागतो, त्या पुलापासूनच उजव्या हातास टेलिग्राफची तार गेली आहे. तेथून रस्ता उजव्या हातास फुटतो रस्ता, माणसे, बकरी, घोडे वगैरे जाण्यासारखा आहे घोड्यावर बसून जाणे धोक्याचेच आहे येथून बनिहाल ह्या नावाच्या घाटास सुरवात होते हा घाट सडकेनें गेल्यास सुमारे ३० मैल आहे हा घाट पिरपंजाल नामक नेहमीं बर्फानें आच्छादिलेला मोठा पर्वत ओलाडण्याकरितां बाधला आहे

मी मधल्या रस्त्याने जावयाचें ठरविलें कारण मधल्या रस्त्याने व्हेरीनाग

नावाचें काश्मीरमधील रम्य ठिकाण सुमारे १४।१५ मैल पडतें तेच सडकेनें गेल्यास सुमारे ३२ मैल पडतें ह्या मधल्या वाटेस डंडी म्हणतात मी **ढहेरी-नागला** जावयाचें आहे असें सांगितल्याबरोबर लोक लगेच सांगत “ हाँ टकियासे डडी चलती है उसीसे जाव ” सडकेपासून मैल दीड मैलावर साधारणपणे थोड्याशा उंचीवर **टकिया** या नावाचें खेडे आहे ह्यापुढे मात्र **ढहेरीनाग**पर्यंत वस्ती नाही ह्या गावात मुसलमानांची ५।६ व हिंदूंची ३।४ मिळून ८।१० घरे आहेत येथे पी. डब्ल्यू डी चा स्टोअर आहे त्याचे ओव्हरसियर **पंडित सर्वानंद** येथें राहातात त्यासच **पंडित रामजीनी** चिठी दिली होती. चिठी उदूत होती येथे संध्याकाळीं ५।१ च्या सुमारास पोहोचलो सडकेनें **ढहेरीनागला** जावयाचें असेल, तर ३० मैल घाट ओलाडल्यावर लोअरमुडा ह्या नावाचे ठिकाण लागते येथून **ढहेरीनागला** स्वतंत्र सडक आहे व तेथून ढहेरीनागचे अंतर १।१ मैल आहे **श्रीनगर** पाहाण्यास

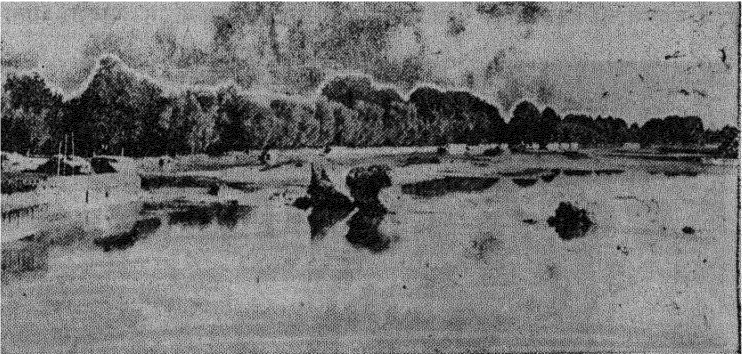
शंकराचार्याचें देऊळ, काश्मीर

आलेले प्रवासी **ढहेरीनाग** पाहिल्याशिवाय जातच नाहीत ढहेरीनाग ते श्रीनगर अंतर ५० मैल आहे म्हणजे मी वाटेतच हे गाव घेतल्यामुळे मात्रा १०० मैलाचा हेलपाटा वाचला. असो पंडितजी खिडकीजवळ निर्णयसागरचा बृहत्स्तोत्ररत्नाकर, लक्ष्मीवैकटेश्वरची मार्थ गीता, वगैरे पुस्तके वाचीत बसले होते त्यास चिठी दिली त्यानीं बमण्यास सांगितले परंतु विचारपूस वगैरे काहीं केली नाही थोडासा चमत्कारच वाटला परंतु **टकिया** हे ठिकाण **पिरपंजाल** ह्या बर्फाच्छादित पर्वतावरच वसले अमल्यामुळे येथे थंडीचे प्रमाण फारच वाढले होते कोणाच्या तरी घराचा आश्रय करणे जरूरच होते म्हणून तसाच बमलों

काही वेळाने पंडितजी काहीएक चवकशी न करिता बाहेर निघून गेले ते टक्कि-

यास एकटेच राहातात मीही आपली पडशांतिल सार्थ गीता काढून वाचीत तेथेंच लवंडलों काहीं वेळाने पंडितजी परत आले माझे पुस्तक पाहून काय वाचता म्हणून विचारिले मी ' गीता ' म्हटल्याबरोबर तुम्हास गीता समजते काय ? असा त्यानी प्रश्न केला माझी गीता सार्थ होतीच शिवाय डॉ. भांडारकरांचीं दोन पुस्तकें, थोडासा रघु व थोडेसे उत्तररामचरित ह्याचें अध्ययन परीक्षेकरितां करावें लागलें असल्यामुळे साधारण समजतें असे मी सांगितलें

ह्या प्रातात सर्व पत्रव्यवहार उर्दूत चालतो काश्मिरी लोकांची शारदी नावाची भाषा आहे परंतु तिला स्वतंत्र लिपी नाही व तींत ग्रंथसंपत्तीही नाहीं नुकतेच काहीं ग्रंथ शारदीमध्ये झाल्याचें समजले देशभाषा उर्दू व दुसरी भाषा

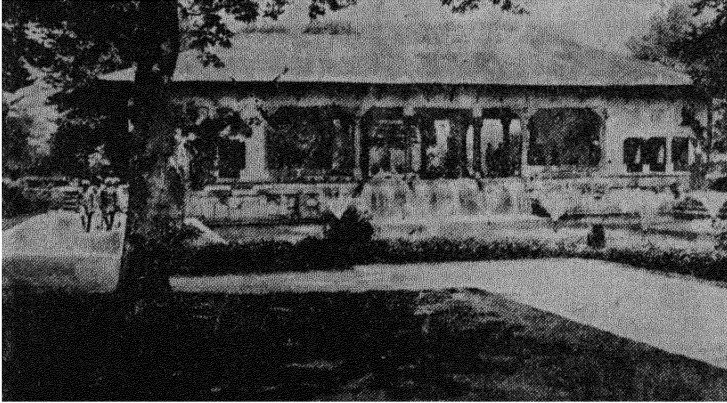

गंधारबल.

[लॅबर्ट काश्मीर]

पर्शियन ह्याच्या अध्ययनामुळे संस्कृत इकडल्या मंडळीस कळण्यास त्रास पडतो आपल्याकडील भाषा संस्कृतपासून निघाल्या असल्यामुळे आपल्याकडील मंडळीस संस्कृत लवकर कळते आपणास संस्कृत यावे, अशी इच्छा असलेली बरीच मंडळी इकडे आहेत. प्रत्येक पंडिताजवळ बृहत्स्तोत्ररत्नाकर व गीता हीं पुस्तकें आहेतच गीतेचा अर्थ सागण्याबद्दल बऱ्याच मंडळीनी आग्रह केला मीं गीतेचें अध्ययन केले नसल्यामुळें, मला अर्थ सागतांही आला नसता, परंतु बरोबरची गीता सार्थ असल्यामुळें व मंडळी संस्कृत जाणणारी नसल्यामुळें माझा बचाव झाला त्यांस तर मी गीतावाचस्पतीच वाटलों मी आपली खरी किंमत जाणूनच होतों. श्लोकाचा खुलासा हिंदीत अगर इंग्रजीत करीत असे दोन्ही भाषा मी घरांच तयार केल्या आहेत. त्यांवर शाळेचा संस्कार नाहीं म्हणून त्यांवर प्रभुत्व नाहीच परंतु आलेल्या प्रसंगास तोंड देणें, भागच पडत असे पार्यी प्रवास करणाऱ्या हिंदूजवळ गीता अवश्य पाहिजे. गीताभ्यासी तिकडे गेल्यास त्याची चांगली चहा होईल.

पंडितजीनीं गतिंतल कांहीं श्लोकांचा अर्थ विचारला तो त्यांस यथाशक्ति सांगितला परंतु त्यास पटला नंतर लहानपणीं पाठ केलेली बृहत्स्तोत्ररत्नाकरातील कांहीं स्तोत्रें पंडितजींस पाठ म्हणून दाखविली मग त्याचा माझ्याबद्दल चागला प्रह झाला व ते खुलेपणानें मजपार्शीं बोलूं लागले प्रथम त्यानीं चहा विचारला मी लगेच संमती दिली चहा पिण्याकरिता तेथे एक वैष्णव पंडिताचें किराणा मालाचें दुकान होतें तेथें मजला पंडितजी घेऊन गेले वैष्णव पंडित मासाहारी नसतात म्हणून त्याजकडेच माझी जेवणाची पण सोय करण्यांत आली **सर्वानंदजी** कोठे जेवले, तें समजलें नाहीं ते शाकाहारी नसावेत थंडीचा जोर सारखा वाढत चालला होता, परंतु गेल्यापासून कागरी मिळालीं होती तिच्या आश्रयाने थडीस तोड देत होती येथे प्रथम काश्मिरी जेवण मिळाले काश्मिरात आपल्याकडच्याप्रमाणे वारंवार पदार्थ वाढण्याची पद्धत नाहीं जेवणाराच्या पोटाचा अंदाज बाधून पावशेर भाताचा

शालिमारबाग, श्रीनगर

[लॅबर्ट काश्मीर

बळी व त्यावर उगीच लहानशा लिबाएवढी कसली तरी पालेभाजी घालून ताट पाहुण्यापुढें आणून ठेवावयाचें ताट चागलें मोठें असतें सतरा पंधरा पदार्थ करण्याची इकडे पद्धतच नाहीं पुन्हा भात अगर भाजी इकडील मंडळी घेत नाहीं. पाहुण्यास शीतीचें एकदा विचारतात. मी मात्र भाजी न विसरता मागून घेत असे सकाळीं एकदा भाजी व भात शिजवून तो दिवसभर खावयाचा भाजी चिरण्याची पद्धत नाहीं संबंध पानेंच शिजविलीं जातात स्वयंपाक बहुधा मातीच्या भाज्यात तयार करितात, व वाढण्याकरिता हीं मार्तर्चीच भाडी असतात ताटें मात्र धातूचीं असतात काश्मिरी लोकाकडे जेवण वाटेल तेन्हा मिळूं शकते पोळीं खाण्याची पद्धत इकडे नाहींच मी कोकण प्राताचा राहाणारा असल्यामुळें व नुसता भात खाण्याची मजला सवय असल्यामुळें मजला त्रास पडला नाहीं. भाकरी अगर पोळीं खाणारास हातानेच

स्वयंपाक केला पाहिजे. निजण्याकरिता खाट व ४५ ब्लॅकेटें पंडितजीनीं दिल्यामुळे श्लोप फार चांगली लागली. अंथरण पाहुणा घालीत असता त्यास मदत करण्याची चाल इकडे सर्वत्र आहे पाहुण्याचें आदरातिथ्य फार चांगलें करितात

सकाळीं पंडितजींचा निरोप घेऊन व त्याचे आभार मानून सुमारे ७ वाजना बाहेर पडलों चहाची सोय झाली नाही डोंगर चढण्यास आरंभ केला मेढरे, घोडी, माणसें ह्याची रहदारी होतीच ता ८५।२९ आज सारखा चढाव सुरू झाला होता आता चढाव संपेल अशी कल्पना करीत सारखा चढत होतो प्रत्येक क्षणास थंडीचें प्रमाण वाढत चाललें होतें आकाश आभ्राच्छादित असल्यामुळे सूर्यप्रकाशाचाही काहीं उपयोग होत नव्हता. सर्वत्र बर्फाच्छादित पर्वत दिसत होते मधून मधून पाऊसही भेट देत होता वारा तर मनस्वी सुटला होता वाटेत विसावा घेण्याकरिता २।४ फर्लांगाच्या अंतरानें दगडी धर्मशाळा १०×१० फुटांच्या बांधलेल्या आहेत. ह्या धर्मशाळाचा, निवाऱ्याची घाणेरडी जागा, ह्यापेक्षा जास्त उपयोग नाही आन मेढराच्या वास्तव्यामुळे फार घाण असते सारखा ३।४ तास चढत होतो घड्याळ व रस्त्यावर मैलाचे दगड नसल्यामुळे किती वेळ चाललो व किती मैल चाललों ह्याचा पत्ताच लागत नव्हता खाद्यावर १२।१३ शेराचा बोजा घेऊन उपासपोटी चालताना व चढताना संध्याकाळीं मजेत फिरावयास जाताना पडणारें चालीचे प्रमाण पडत नाही. मधूनमधून धर्मशाळाचा आश्रय करीत असे बहुधा तेथे एकादेंच मिनीट थांबत असे एकदा बसल्यावर उठावेसेच वाटत नाही, म्हणून हळूहळू का होईना पण सारखे चालण्याचा क्रम ठोविला होता चढाव म्हणण्यासारखा भयंकर नाही

चढाव संपून वरती गेल्याबरोबर काश्मीरचें दर्शन झाले टकिया हें गाव जम्मू संस्थानात मोडतें काश्मीर व जम्मू हीं दोन्ही संस्थाने एकाच राजाच्या अमलाखाली आहेत आता सर्वत्र पादरी शुभ्र जमीन दिसत आहे अगदी हाताशीं असे बर्फ आजच पाहिलें बर्फात काठी मारून आतलें बर्फ खाऊन पाहिले दातातून कळा आल्या कारण बाहेर थडी व हीं पोटात थडी तेव्हा फार बर्फ खाण्याचा विचार सोडून दिला डोंगरावर पडलेलें बर्फ-मॉरिसासच्या साखरेसारखें असतें काठी मारल्यास सहज १।२ फूट आत जातें वरचें बर्फ भुसभुशीत असलें तरी खालचें बर्फ वरच्या बर्फाच्या वजनानें घट्ट झालेले असतें व वितळण्याचे काम सुरू असतें जिकडेतिकडे पाणी वाहात होतें, इतर बर्फाच्छादित पर्वतावर झाडी दिसत नाही परंतु ह्या पर्वतावर मधूनमधून झाडेंही दिसतात समुद्रसपाटीपासून सुमारे ८००० फूट उंचीवरच्या प्रदेशावर नेहमीं बर्फ असतें पिरपंजालची उंची ११४०० फूट आहे अर्थात् तो नेहमीं बर्फाच्छादित असतो ह्या पर्वताच्या वरती वस्ती नाही

काश्मीरची शोभा उंचावरून पाहाण्याकरिता श्रीमत व हौशी प्रवाशी गुलमर्ग अगर पेहेलगांव येथे जातात हीं ठिकाणें ८।९ हजार फूट उंचावर आहेत व येथें राहाण्याकरिता हॉटेल्स असून मोटारने जाता येत असे तेथून दिसणारा

देखावा मजला पिरपंजालच्या शिखरावरूनच दिसल्यामुळे मी तिकडे जाण्याचा नेतः त्यावेळीं तरी रहित केला पुन्हा योग आल्यास पाहूं येथून संपूर्ण काश्मीरचें दर्शन होतें चोहोबाजूनी पादरे शुभ्र बर्फाच्छादित पर्वत असलेला ८५ मैल लांब व ४१ मैल रुंदीचा काश्मीर हा सपाट प्रदेश आहे सभोवतीं असलेल्या डोंगरावरील बर्फ वितळल्यामुळे काश्मिरात जिकडेतिकडे पाणीच पाणी झालें आहे चढण सपेपर्यंत सडक व मधला रस्ता ह्याची गाठ पडत नाही परंतु चढण संपून उतरण्यास सुरवात झाली कीं मधून मधून सडकेने प्रवास करून पायवाटेस मिळावें लागतें घोडें व बकरी ह्यांच्या पावलावरून पायवाटेचा तपास लागतो सडकेचा उपयोग बहुधा मोटारीं करित्तोंच होतो उतरूं लागल्याबरोबर काहीं वेळाने सडकेवर असलेला एक बोगदा लागला बोगद्याचें काम १९२० सालीं पुरें झालें असून त्याची लांबी ६६० फूट आहे बर्फानें सर्व बाजू आच्छादिल्या असल्यामुळें बोगदा पाहून अत्यानंद होतो जणूं काहीं एक बर्फाचें घरच आपण पाहात आहों, असा भास होतो

उतरताना बराच वेळ प्रवास बर्फातून करावा लागतो रस्ता साफ ठेवण्याकरितां सरकारी माणसे आहेतच तीं बर्फ काढून टाकून रस्ता साफ करण्याचे काम करीतच अमतात परंतु काहीं ठिकाणीं बर्फाचे प्रमाण इतकें मोठें असते कीं, तें काढून टाकून रस्ता साफ करणे शक्य नसतें म्हणून वरचें भुसभुशीत बर्फ काढून साधारणतः पाच घसरणार नाही इतपत रस्ता बर्फावरून तयार केला होता घसरण्याची भीति वाटत असल्यामुळें अत्यंत जपून चालावें लागते नाही तर तेथेंच मोक्ष मिळावयाचा चालत्तांना पायास थंडी वाजून पायातून वळा येत होत्या गरीब लोक गवताचीं पायतणें

श्रीनगर

[लॅबर्ट काश्मीर.

घालून चालत होते ह्या पायतणास १।२ पैसे पडतात व ती फारच थोडे दिवस टिकतात. परंतु पायांत न घालता चालणें अशक्यच असल्यामुळें, गरीब लोक तीं

घेतात माझ्या पायात कातड्याचे बूट होते, तेही भिजून गार झाले होते काहीं वेळ थाबल्यास पायात चालण्यामुळे उत्पन्न झालेल्या उष्णतेने ते थोडेसे सुकत पुन्हा चालण्यास सुरवात करावी, पुन्हा बूट भिजावे असा क्रम चालला होता. बर्फातून ४५ फर्लांगपेक्षा जास्त प्रवास करावा लागत नाही व तोही एकसारखा न लागता मधून मधून करावा लागतो प्रथम त्याची मजाच वाटते पुढे त्याचा त्रास होऊं लागतो. परंतु त्रासाची परमावधि होण्यापूर्वीच तो संपतो म्हणून कोणीही घाबरून जाण्याचें कारण नाही काहीं वेळानें पाऊस पडण्यास सुरवात झाली उतरण उतरत उतरत चाललों जिकडे तिकडे पाण्याने भरलेलों शेते दिसत असून त्यात मुसलमान शेतकरी काम करीत होते दुपारें सुमारें २ वाजण्याच्या सुमारास **दहेरीनाग** नावाच्या अत्यंत सुंदर ठिकाणीं येऊन पोहोचलों. सुप्रसिद्ध मोगल बादशहा **जहांगीर ह्याची** इच्छा **काश्मीरमध्ये दहेरीनाग** येथे जाऊन प्राण सोडावा अशी होती, इतकें हें ठिकाण रम्य आहे ह्या ठिकाणाहून संबंध **काश्मीर** प्रांतात खेळलेली **झेलम** अंगर **वितस्ता** नदी निघते

काश्मीर.

काश्मीर प्रांतास महत्त्व प्राप्त होण्याचीं कारणे अनेक आहेत. येथील हवा **इंग्लंड**सारखी आहे, म्हणून थोडी रजा मिळालेले इंग्रज येथें येऊनच थंड हवेचा आनंद उपभोगितात कारण इंग्लंडला जाऊन जावे तर नमुन्यावारीच १ महिना जावयाचा, येथें २१३ दिवसात पोहोचता येतें दुसरे ही एक समुद्रसपाटीपासून ५००० फुटावर असलेली सपाटभूमि आहे हिमालयात इतकी सपाटभूमि कोठेही नाही नुसत्या डोंगरास काहीं किंमत नसून ज्यावर वस्ती करण्यासारखी सपाटी आहे, त्या डोंगरास किंमत असते. तथां काश्मीरची परिस्थिती आहे काश्मीर हा प्रांत इतका सपाट आहे कीं काश्मिरात होडीने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या कितीही लांबच्या ठिकाणी जाता येतें कारण अनेक सरोवरे, पाट व ओढे सर्वत्र आहेत व ती एकमेकास जोडिली आहेत. पाण्याची लेव्हल सारखी राहावी म्हणून **झेलमनदी**वर मोठा बंधारा **श्रीनगर** जवळ बांधला आहे **दहेरीनाग** हें एक लहानसे गाव आहे येथील झेलमनदीच्या उगमामुळें व सृष्टीच्या नैसर्गिक सौंदर्यामुळे ह्या गावास महत्त्व प्राप्त झालें आहे, काश्मिरात मोठाली गावें फारशीं नाहीत सर्व प्रांतभर थोड्या थोड्या अंतरावर घरे आहेत आपल्या भागातील **गोंवें** प्रांताचे काश्मीरशीं बरेच साम्य, आहे गोवे प्रांतातून प्रवास करतानाही ५१९० मिनिटाच्या अंतराने सारखी वस्ती लागते खाड्याचा सुकाळ आहे वाफर व लहान होड्याच्या सहाय्याने थोडक्या पैशात प्रवासही आटोपता येतो. खाड्याचें पाणी स्वच्छ आहे परंतु **काश्मीरचें** पाणी गोड असते व हें खारट असतें, इतकाच फरक सृष्टिसौंदर्यातही गोवे प्रांत कमी नाही गोंवें प्रांतात जसे जुलमाने बाटविलेले पुष्कळ खिश्चन आहेत तसे काश्मिरात जुलमाने बाटविलेले मुसलमान आहेत असो

● दुपारीं २।२॥ च्या सुमारास बहेरीनागमध्ये प्रवेश केला गावाच्या सीमेवरच काही पंडित मंडळी भेटली त्यास पंडीत शंभूनाथ-गावच्या पटवाऱ्याचे चिरंजीव-ह्याचा पत्ता विचारला कारण त्यास पंडित आनंदरामजीनीं चिठी दिली होती शंभूनाथजींचे बंधू त्या मंडळीत होते त्यानीं पंडितजी दुसऱ्या गावास गेले आहेत, उद्या

काश्मिरी स्त्री.

येतील असें सागून चिठी मागितली चिठी वाचून त्यानीं एका गृहस्थाबरोबर माझी आपल्या घरी खानगी करून दिली व ते आपल्या कामास निघून गेले त्या गृहस्थानें मला पंडितजींच्या घरात नेऊन सोडले. व आपला मार्ग धरिला आता कठीण प्रसंग आला. घरात सर्वत्र स्त्री साम्राज्य होते काश्मिरी स्त्रिया गोषा पाळीत नाहींत मी भीतभीतच घरात शिरलों एक वृद्ध बाई गुडगुडी पीत बसली होती तिने एक चटई पसरली होती तीवर बसण्याची खूण केली मीही पुढें काय होतें, ह्याचा विचार करीत विश्रांति घेत स्वस्थ बसलो काश्मीरमधील घरे २ ते ३ मजली असतात जमीन पाणथळ असल्यामुळें तळमजल्याचा उपयोग सामान ठेवण्याकडेच फक्त होतो दुसऱ्या व

तिसऱ्या मजल्यावर वस्ती असते तिसऱ्या मजल्याचा स्वयंपाक करणें, जेवणें व गप्पा मारीत बसणे ह्याकडे उपयोग होतो व दुसऱ्या मजल्यावर रात्रीच्या वेळीं झोंपण्याचीं ब्यवस्था असते

तिसरा मजला बहुतेक उघडा असतो दर २ फुटाच्या अंतरावर २।३ फूट लांबीची खिडकी असते व तीत काडेमरी छिया काही तरी उद्योग करीत निदान गुड-गुडी पात रस्त्याची मजा पाहात बसलेल्या असतात मी घराखाला दिसल्याबरोबर पडितजांच्या शेजारच्या घरातील छियानीच मजला वरती येण्याबद्दल सांगितलें परंतु मी तिकडे दुर्लक्ष करून पडितजांकडेच आपला मोर्चा फिरविला. पंडितजीच्या घरात त्याच्या मातुश्री-ज्या गुडगुडी पात खिडकीजवळ बसल्या होत्या त्याची पत्नी, त्याची भावजय व एक २५।२६ वर्षाची बाई, त्याची बहुधा बहीण असावी इतकी मंडळी व २।३ मुलेही होती बहीण एक्या घमेल्यात पाणी घेऊन कपड्यास साबू लावण्याचें काम करीत होती व दोन्ही सुना स्वयंपाकघरांतून बाहेर व बाहेरून स्वयंपाकघरात अशा कामानिमित्त येरझारा घालीत होत्या सासूबाईनीं बसल्याबसल्याच मला कागरी देण्याबद्दल हुकूम सोडला, कागरी आली शेंकण्यास आरंभ केला तोंच एका सुनेनें मातीने चटई पुढील थोडीशी जागा सारविली दुसरीने लगेच भाताचा बळी व त्याचा थोडीशी भाजी असे ताट पुढे आणून ठेविलें चटणी-लोणचें-मिरचो-वगैरे पदार्थास कधीच सोडचिठ्ठी मिळाली होती तूप-दूध-वगैरेचीही डाळ इकडे शिजत नाहीं तरीही थोडीशी चटणी व पेलाभर ताक ह्याचा लाभ झाला होता पंडितजीचे वडील एक श्रीमंत गृहस्थ असून गावचे पटवारी असल्यामुळे त्याजकडून हा जादा प्रमाणात आतिथ्याचा लाभ झाला होता असे मागाहून तपास करिता समजलें सकाळपासून पोटात अन्न नव्हते व थंडीही वाजत होती म्हणून ते जेवण अत्यंत रुचकर लागलें जेवण झाल्यानंतर आघोळ करण्याकरिता काहीं कपडे काढून बाकीचे सामान तेथें ठेवून घराच्या बाहेर पाय काढला. काडेमरी छिया बुरखा घेत नाहींत, त्या अत्यंत सुंदर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. घरात पुरुष मनुष्य कोणीही नव्हतें त्या सुंदर छियाच्या घोळल्यात मी परक्या प्राताचा. त्याची भाषा न जाणणारा मनुष्य सापडल्यामुळें जरासा गोधळूनच गेलों होतों जशा छिया सुंदर तसेच पुरुषही मदनाचे पुतळेच असे सुंदर आहेत इंद्रानें गंधर्व व अप्सरा ह्यास काहीं कारणास्तव मृत्युलोकात राहाण्याची शिक्षा दिली, तेव्हा त्यानी हा प्रात मागून घेऊन येथें वस्ती केली अशी आख्यायिका आहे. शेतात काम करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या बायका सुद्धा इतक्या सुंदर आहेत कीं त्याचा जन्म जर ह्या आपल्या प्रातात झाला असता तर ब्रह्मचान्यानीं आपला बेत रहित करून लग्न करण्याचे ठरविले असते, सन्याशानीं गृहस्थाश्रम पुन्हा स्वीकारण्याची खटपट केली असती व मोठमोठ्या श्रीमान् लोकांनीं आपल्या कुलाचा विचार न करिता त्याजपाशीं सोयरीक जमवून टाकिली असती ह्या प्रातातील बायकांच्या नादी लागून कित्येक साधु-संन्याशी पाडुर प्रातात कायमचे वस्ती करून राहिले आहेत म्हणतात परक्या

प्रातातील मनुष्य तेव्हाच ओळखू येतो बाहेर पडून व्हेरीनाग बाग व झरा पाहाण्यास गेलो ते ठिकाण पंडितजींच्या घरापासून सुमारे १ मैल लांब होतें पाऊस पडतच होता कपडे गार झाले होते वाटेत पंडित शंभूनाथ ह्या नावाचे एक दुकानदार भेटले त्यानीं विचारपूस केली त्याजपाशीं बराच वेळ गप्पा मारिल्या रात्री भोजनास येण्याचें त्यानीं आमंत्रण दिलें, मी त्या स्त्रीसाम्राज्यात राहाण्यास तयारच नव्हतो. आमंत्रणाचा साभार स्वीकार करून बागेकडे मोर्चा फिरविला व्हेरीनाग येथूनच शेलम अगर वितस्ता नदीचा उगम एका डोंगरापासून झाला आहे हा डोंगर पिरपंजाल पर्वताला लागूनच पायथ्याजवळ आहे त्यावर सर्वत्र सुंदर झाडी आहे काश्मिरी भाषेत नाग ह्या शब्दाचा अर्थ झरा असा आहे ह्या झऱ्यावरच एक अष्टकोनी पुष्करणी बाधली आहे हिची प्रत्येक बाजू सुमारे ६० फूट लांबीची भरेल पुष्करणीत सुमारे १॥ फूट व्यासाच्या झऱ्यातून सारखें जोरानें पाणी येत असतें व पुष्करणीपासून काढिलेल्या पाटांनीं तें सर्वत्र सारखें सपाट्यानें वाहात असतें एक मोठा पाट पुष्करणीच्या समोर असलेल्या बागेत नेला आहे व त्या पाटाचे आणखी लहान लहान पाठ काढून तें पाणी बागभर खेळविले आहे. व पुढे तेच पाणी गावभर पाट काढून खेळविले आहे म्हणून स्वच्छ, गोड व गार पाणी प्रत्येकास बिनकधी वाटेल तितकें मिळण्याची सोय झाली आहे पुष्करणी २।३ पुरुष तरी खोल असावी पोहोण्याची बंदी नव्हतीच, परंतु थंडी इतकी वाजत होती कीं आघोळीचा बेत केव्हाच रहित करून टाकिला होता पुष्करणीसभोवती मोठी भिंत असून तिला लागूनच निवाऱ्याकरिता सुमारे २०।२५ ओऱ्या बावल्या आहेत कपडे काढून ठेवून स्नान करण्याची चागली सोय आहे आत २ शिलालेख उर्दू लिपीत लिहिलेले आहेत एकात इ. स १६१९ मध्ये जहागीर बादशहानें ह्या ठिकाणास भेट दिल्याचा उल्लेख असून दुसऱ्यात ह्या ठिकाणाचें महत्त्व वर्णिलें आहे पुष्करणीत शिरतानाच आरंभो एक इमारत मुख्य दरवाजावर बाधली आहे व डाव्या-उजव्या हातच्या ओऱ्यात काहीं देवाच्या मूर्तींची स्थापना केली आहे तेथें बरीच काश्मिरी पंडित मंडळी गप्पा छोटोत बसली होती. हें एक मोठें पवित्र तीर्थ असून येथे काही तरी धर्म करण्याबद्दल त्यानीं फार आग्रह केला मी त्यास रिकामें बसून चकाव्या पिटण्याच्या व आल्यागेल्या यात्रेकरूस लुबाडण्याच्या उद्योगापेक्षा दुसरा एकादा उपयुक्त उद्योग करण्यास सांगितले कारण ज्य ठिकाणीं मोगल बादशहा सुंदर सुंदर ख्रियासमवेत जलक्रीडा करित असत तें ठिकाण एक पवित्र तीर्थ आहे हें ऐकून निदान इतिहासाभ्यासी तरी फसणार नाहीं. मी संस्कृतचें अध्ययन केले आहे काय वगैरे चौकशी त्यानीं केली असता मी ' हो ' ठोकून दिलें कारण त्याच्या संस्कृत ज्ञानाची मजला माहिती झाली होती त्यात एक जण सामान्य संस्कृतज्ञ होता, त्यानें आपल्या वहाँतून १।२ श्लोक वाचून दाखविले. श्लोक सोपे असल्यामुळे मी लगेच अर्थ सांगितला

त्यानीं लाकडापासून आग्निहोत्रां विस्तव कसा तयार करितात तीं माहित

विचारली व करून दाखविता काय म्हणून पृच्छाहि केली. मी अदाजी माहिती सांगितली परंतु करून दाखविण्याचें टाळलें मंडळींचा निरोप घेऊन पुष्करणीसमोरच असलेली बाग पहाण्यास गेलों बागेंत मुसलमान जातीचा एक माळी १२ रु दरमहावर काम करीत आहे बागेची व्यवस्था पगाराच्या मानानेच तो ठेवितो निसर्गाची देणगी बागेस भरपूर असल्यामुळे परमेश्वरी कृपेनेच बाग चागली दिसते अशा बागेची जर जादा खर्च करून व्यवस्था ठेविली तर ही बाग फारच मनोहर दिसेल ह्यांत शंका नाही परंतु हा विचार व्यवस्थापकापुढें अद्याप आलेला दिसत नाही. बागेच्या दोहों बाजूस मोठमोठे चिंनार वृक्ष आहेत व मध्यें अनेक रंगाच्या फुलाचीं झाडें लाविली आहेत सर्व बाजूंनी पाटाचें पाणी वाहात आहे मोठा पाट बागेच्या मध्यावरून गेला आहे त्यावर पूर्वकालीं २ लहानलहान इमारती बांधल्या होत्या त्यापैकीं एक नुकतीच पडली आहे आणि दुसरी पडण्याच्या स्थितींत आहे बागेच्याजवळच एक प्रवाशाकरिता धर्मशाळा बांधलेली आहे जर कोठें सोय झाली नसती तर येथेंच उतरलों असतो

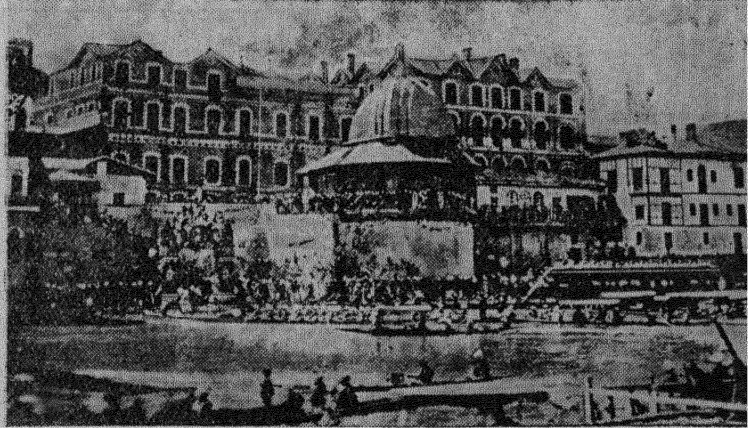
पलीकडे **श्रीनगराहून** आलेल्या २ दोन लोंच्या उभ्या होत्या त्याजपार्शी तपास करिता त्या श्रीनगराहून काहीं मंडळींनीं संबध भाड्यानें आणल्या होत्या मजला त्यातून जावयाचें नव्हतेंच येथून श्रीनगरपर्यंत चागली सडक असून अंतर सुमारे ५० मैल आहे. बाग पाहून गावात गेलों, बाजूने सारखें सपाट्यानें पाणी वाहात होतें पाऊस क्षिप्रक्षिप्र पडत होता, थंडी बरीच वाजत होती आता हा प्रकार रोजचाच होऊन वसला होता आज ता ८।५।२८ सर्व दिवसात चहा मिळाला नाही. गावात एक पोस्ट व तार आफिस आहे पंडित शंभूनाथ दुकानदार वाटच पहात बसले होते त्याचा इंग्रजी पाच इयत्तापर्यंत अभ्यास झालेला आहे घरात वयोवृद्ध वडील, मातुश्री, एक बहीण व दोन भाऊ व ते मिळून ६ माणसें वडील पटावारी होते, त्यानी आता पेनशन घेतलें आहे. त्याच्या १० रु माहिना पेनशनमध्ये ससार चालवून मुलांचे शिक्षण करणें त्यास अशक्य झाल्यामुळें पंडितजींनीं शाळा सोडून गावात एक लहानसें किराण्या मालाचें दुकान उघडलें आहे व संसाराचा भार आपल्या शिरावर घेतला आहे त्याजपार्शी वृहत्स्तोत्र-रत्नाकर व भगवद्गीता वगैरे पुस्तकें होतीच काहीं भागाचा अर्थ सांगण्याबद्दल त्यानीं आप्रह केला. यथाशक्ति सांगितल्यावर ते खूष झाले बऱ्याच ठिकाणची माहिती त्यानीं विचारिली दुकानावरून बरीच मडळी जात येत होती त्याजपार्शीही विचार-विनिमय केला. पुष्कळ लोक **व्हेरीनागला** येतात, परंतु ते मोटारमधून येतात. पुष्करणी व बाग पाहून मोटारनें परत जातात गावातील लोकाशीं बोलण्याचा प्रसंग त्यास बहुधा येतच नाही. त्यामुळें—A down Country gentleman दक्षिण हिंदुस्तानातील एक गृहस्थ-पाहून त्यास कुतूहल उत्पन्न होत असे संध्याकाळीं सामानसुमान घेऊनच पंडितजींकडे वस्तीस गेलों पंडितजींचें घर दुकानापासून सुमारे एक मैल लांब होतें ओढे, दलदलीच्या जागा ओलाडीत ओलाडीत एकदाचा त्याच्या

घर्षी पोहोचलों घरासभोंवतीं सारखे पाण्याचे पाट वाहात असून सुंदर झाडीही होती त्याचें घर तीन मजली होते घरात गरिबी बरीच दिसली परंतु घरातील मंडळींचें मन मात्र अत्यंत श्रीमंत दिसले त्याचे वडील एक भव्य गृहस्थ असून दाढी वाढविल्यामुळें ते एकाद्या साधूप्रमाणें दिसतात रोज गार पाण्याने ३ वेळा स्नान करून पूजा करीत बसण्याचा त्याचा नियम आहे ते जम्मू संस्थानास लागतच राहातात तरीही त्यांना काश्मिरच्या बाहेर पाऊलही टाकिले नाही **जम्मूस** सुद्धा गेले नाहींत मी गेलों तो ते शेकत बसले होते लगेच मजलाही शेगटी-कागरी-मिळाली— “ तुम्हास चहा व जेवण दोन्हीही देण्याचे ठरविले आहे, अगोदर काय पाहिजे ” असें पंडितजींनीं विचारिलें, जेवणानंतर चहा घेणे मी पसंत केले इकडील चहाचा आपल्याकडील चहासारखा झोपेवर परिणाम होत नाही घरातील सर्व मंडळींनीं अत्यंत प्रेमळपणानें विचारपूस करून भोजनाची व्यवस्था ठेविली

माझें जेवण झाल्याबरोबर पंडितजीं दुकानावर झोपण्याकरिता निघून गेले. कारण विचारिता चोराची भीति हें त्यांनीं सांगितलें इकडील दुकानात बहुतेक सर्व माल मडक्यातून ठेवितात लोक अत्यंत दरिद्री आहेत कारण मुख्य पीक ताबडा तादूळ रेल्वे स्टेशन २०० मैल लांब व गिन्हाईक त्याहून लांब पंजाब, संयुक्तप्रात, सिंध इकडील लोक गहूं खातात महाराष्ट्र व बंगाल इकडे खपावयाचा तर ताबडा तादूळ इतका लांब नेऊन विकणे परवडत नाही म्हणून तो काश्मिरातच विकावा लागतो व तो १ रुपयास १०१२ शेरपर्यंत मिळू शकतो रेल्वेपासून २०० मैलावर लोक रहात असल्यामुळें सुधारणेचे वारें त्यांच्यात फारसें शिरलें नाही म्हणून आर्य लोकांची साधी राहाणी अजून त्यांच्यात जीव धरून आहे व अतिथिसत्काराची चालही सर्वत्र आहे म्हणून **काश्मीर** प्रातात मजला एकदा सुद्धा हाताने स्वयंपाक करावा लागला नाही जेवण झाल्यानंतर पंडितजींच्या वडिलाजवळ हिंदांत गप्पा मारीत बसलों. एकाच ठिकाणां राहिल्यामुळें जरी त्यांच्या विचारात एकदेशीपणा दिसून येत होता, तरीही सात्त्विक आर्य गृहस्थ वसा असतो, ह्याचीही साक्ष पटत होती ते वैष्णव असल्यामुळें मासाहारी नव्हते काश्मिरात शेंकडा ९० ब्राह्मण मासाहारी असतात. मजला मासाहारी ब्राह्मणाकडेही भोजन करण्याचा प्रसंग आला परंतु ज्याप्रमाणें आपल्याकडे कादा खाणारे लोक पाहुण्याची वादा खातो किंवा नाही, चवकशी करितात व मग त्यास कादा घालतात, तशीच इकडे पद्धत आहे मी बहुधा प्रथमच सागत असे कीं मी पूर्ण शाकाहारी आहे, हारामत्स्यीसुद्धा नाही त्यामुळें मजला अभक्ष्यभक्षण करण्याचा प्रसंग आला नाही निजण्याकरिता दुसऱ्या मजल्यावर गरिबीचाच परंतु भरपूर पाघरून असलेला बिछाना मजला मिळाला होता त्यामुळे झोप फार मजेदार लागली एक मातीची पंती तेवत ठेविली होती पंडित-श्रीधरभट्टजी-हें पंडित शम्भूनाथजींच्या वडिलाचे नाव-त्याच खोलीत झोपले होते सुमारे ११ च्या सुमारास सहज जागा झालों, पाहातो तो पंडितजींची बायको त्याच्या पायावर पाय देत होती व हे तिचें

काम जवळजवळ तासभर चाललें होतें तिची पातिभक्ति पाहून मनास फार समाधान वाटले

सकाळीं उठल्याबरोबर रीतीप्रमाणे चहा वगैरे झाला मी लगेच पंडितजींच्या वडिलाजवळ पुढें जाण्याची गोष्ट काढली परंतु त्यांनी जेवण झाल्याशिवाय पुढे जाऊ नका, कदाचित् संध्याकाळपर्यंत जेवणाची सोय होणार नाही, मग पस्ताब्यात पडाल असे सांगून जेवण्याचा फार आग्रह केला व तुमच्याकरिता शक्यतितका लौकर स्वयंपाक करितो, असेही सांगितले. तेव्हा त्या वृद्ध व सात्त्विक गृहस्थाची आज्ञा मोडणे माझ्या जिवावर आले व त्याजकडे राहाणेही जिवावर आलें तरीही मी स्कार दिला. जिवावर येण्याचे कारण इतकेंच की त्या गरीब गृहस्थास जास्त त्रास देणे प्रशस्त वाटत नव्हते. त्यांनी आणखी काही इच्छा असल्यास कळवा, व्यवस्था करितो असेही सांगितलें

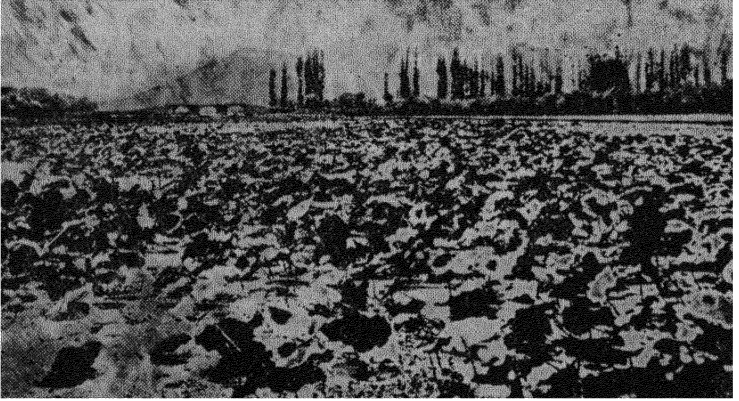

श्रीनगर येथील महाराजांचा राजवाडा

२ दोन दिवसात आघोळ झाली नव्हती व गार पाण्याने स्नान करण्याची छाती हो नव्हती म्हणून स्नानास कढत पाणी मागून घेतलें त्यांनी कढत पाण्याने स्नान करणे असल्यास ते निवाऱ्याच्या जागेत करा असे सांगितले व आपल्या गोठ्यात स्नानार्चा सोय करून दिला. उघड्यावर स्नान केल्यास ताप येईल असे ते म्हणाले गार पाण्याने उघड्यावर स्नान केल्यास हरकत नाही, असेही त्यांच्या सांगण्यात आलें जनावराकरिता सुद्धा चारी बाजूंनी बंद असलेली व खाली भरपूर पेढा पसरलेली जागा बांधलेली असते स्नान करून कागरी घेऊन पिरपजालकडे पाहात जेवण तयार होण्याची मार्गप्रतीक्षा करीत मोठ्या आरामाने बसलों पाहाता पाहाता पिरपजाल धुक्याने अगदी भरून गेला व मोठें वादळही तेथे झाले पुढे २ दिवस त्या रस्त्याची रहदारी बंद होती व त्या दिवशीही धुक्यात सापडून प्रवाशाचे फार हाल झाल्याचें

समजले, मी मात्र त्या पर्वतावरून शिरसलामत पार पडलो, ह्याबद्दल मी परमेश्वराचे अत्यंत आभार मानले यथाक्रम भोजन पार पडले, पडितजींच्या मातुश्रींनी आग्रह करून भोजन घातले पुढे भोजन उरकून पडितजींच्या वर्डील मातुश्रींच्या पायावर डोकें ठेवून त्याचा निरोप घेतला पडितजी आदल्या दिवशी दुकानावर गेले होते ते १० वाजेपर्यंतही परत आले नव्हते मजला अद्याप १८।२० मैलाचा पल्ला त्याच दिवशी (९-५-२८) गाठावयाचा असल्यामुळे निघणे जरूर होते, म्हणून पडित शभूनाथजींचे लवकरच लग्न होण्याची इच्छा त्यांच्या आईजवळ प्रदर्शित करून व लग्नास जरूर आमंत्रण करण्याबद्दल बजावून मार्गस्थ झालों

येथून १० मैलावर असलेली **आच्छाबल** नावाची बाग पाहाण्यास जाण्याचा विचार करून निघालो होतो **वहेरीनागडून** एक डोंगर ओलाडून मधल्या वाटेनें

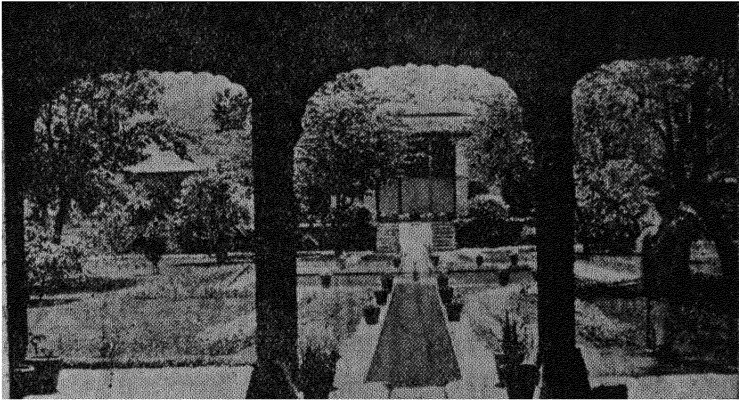

डाल सरोवर, काश्मीर.

गेलं असता आच्छाबल १० मैल पडते परतु माझी वाट चुकून मी डोंगरास वळसा घालून गेलों म्हणून मला चागलें १७।१८ मैल चालावे लागलें वाटेत काश्मिरातील बरीच खेडी पाहाण्यास सापडलीं हा फायदा झालाच **वहेरीनागपासून** सुमारे १॥ मैलावर **डोरू** म्हणून एक गाव आहे येथे पोस्ट व दवाखानाही आहे वाटेत एके ठिकाणी पाण्याच्या जोरावर चालविलेली दळण्याची पाणचक्कीही लागली थंडीचा फार त्रास होऊं लागला परतु ब्लॅकिटाच्या कफनीमुळे तो सुसह होत होता इतकेंच.

आता सर्व प्रवास सपाट प्रदेशातून सुरू झाला वाटेत सारखीं भाताचीं शेते रस्त्याच्या दोहों बाजूंम लागलेलीं आहेत व गरीब शेतकरी त्यात काम करीत आहेत हा देखावा पाहून आपण कोंकण प्रातातूनच प्रवास करीत आहों असा कित्येक वेळा भास होतो मात्र भात तयार, करण्याची रीत कोंकणसारखी नाहीं, कोंकणात प्रथम भात

माळ जमीन भाजून तीवर पेरतात व तेथून भाताचे रोप उपटून शेतात नेऊन लावितात इकडे एकदमच शेतात भात पेरतात व ते भात कोंकणच्या देवभातासारखे असते म्हणजे त्यास कुसळें असतात—कोंकणात उपासास देवभात चालते, म्हणून ह्या प्रदेशास नदनवन हें नाव असल्यामुळे व येथील लोक देवमाणसें असल्यामुळे तीं देवभात खात असावीं अशी कल्पना मनात आली आच्छाबलकडे जाणारा रस्ता गाड्या जाण्यासारखा नाही फक्त माणसे व जनावरे जाण्यासारखा आहे. तरीही त्याच्या दोहो बाजूस सारखीं झाडे ओळीनें लाविली आहेत त्यामधून जाताना केव्हाही उन्हाचा त्रास होत नाही डोरूपासून सुमारे १ मैल गेल्यानंतर २ रस्ते फुटले जवळ रस्ता सागण्यास मनुष्य नसल्यामुळे व त्या ठिकाणीं हाताचे खाब नसल्यामुळे उजव्या हाताचा रस्ता सोडून समोरच्या रस्त्याने निघालो. तोही रस्ता आच्छाबलास जात होता, परंतु तो लांबचा होता व उजव्या हातचा जवळचा होता पण ही माहिती पुढे

चाश्मा शाही बाग, काश्मीर

समजली वाटेत अनेक खेडीं लागलीं कफनी घातलेला परक्या षाताचा मनुष्य पाहून खेडेगावचीं मुले व कुत्री थोडा वेळ बरोबर चालून करमणूक करित काश्मीरी {ख्रियाही वाटेत भेटत शेतकरी शेतात कामास गेले असता त्यांचे अन्न घेउन जाण्याचे काम त्यांच्या बायकाकडे असते सर्व ख्रिया नेहमीं हंसतमुख असतात वाटेत सुपारीची चवकशी केली तर ताबडी अगर पादरी कोणत्याही प्रकारची सुपारी मिळाली नाही एके ठिकाणीं १ पैशास २ लहान चिवण्या सुपारीचे तुकडे मिळाले रस्ता चुकल्यामुळे संध्याकाळीं ५॥ वाजता आच्छाबलास देउन दारुल झालो म्हातिरेबुवाच्या सागण्याप्रमाणे भोजन उरकून निघालो असल्यामुळे फारसा त्रास झाला नाही नाही. तर भुकेनें प्राण व्याकूल झाले असते

आच्छाबल ही बाग देवदार वृक्षानीं पूर्ण भरलेल्या अशा एका डोंगराच्या पाय-
थ्याशीं बसविली आहे इ स पूर्वी ४८६ ते ४२६ पर्यंत काश्मीर प्रातावर राज्य
करणाऱ्या अक्षराजाने अक्षबल नावाचे मोठे शहर बसविले त्याच शहरास सध्या
अच्छाबल म्हणतात आता मात्र येथे २५।३० घरेच आहेत काश्मीर प्रातात असलेल्या
सर्व झऱ्यात उत्तम असा झरा ह्या बागेत आहे डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेल्या एका
कुंडातून सुमारे १॥ फूट व्यासाच्या झऱ्यातून सपाठ्याने पाणी बाहेर येते तेथून ते एका
मोठ्या पुष्करणीत नेऊन पुढे त्याचे मोठमोठे पाट काढले आहेत व शेवटीं बागेच्या
तोडाजवळ ८।१० फुटावरून खाली सोडून दिले आहे, म्हणून बागेत शिरताना आरंभीच
वबधव्याची मजा पहावयास सापडते

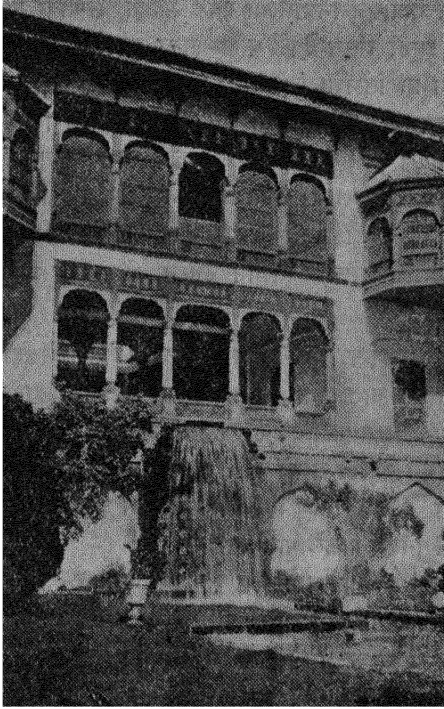
त्रिंघी नावाची नदी ब्रॅंग नावाच्या प्रातात दिवलगांव नावाच्या खंड्या-
जवळ गुप्त होते तिचे पाणी अच्छाबलच्या झऱ्यातून बाहेर पडते अशी आख्या-
इका आहे

ह्या बागेस वेगमबाग असेंहि म्हणतात कारण इ स १६४० मध्ये शहा-
जहान व मुमताज इ महाल यांची मुलगी वेगम जहान आरा हिने हें
सुंदर ठिकाण पाहून येथे बाग तयार करण्याचा हुकूम दिला हीच जहानआरा
भाजून अतिशय आजारी पडली असता ब्रॅंगिएल बाउटन नावाच्या इंग्रज डॉक्टराने
तीस बरे केले व फीबडल बंगालप्रातात इंग्रजांच्या मालावर जका-
तीची माफी मिळविली.

आच्छाबल बाग ४६७ फूट लांब व ४५ फूट रुंद आहे ह्या बागेत निर-
निराळीं फळझाडे असून चिनारवृक्ष पुष्कळच आहेत बागेत एकंदर ३ कालवे आहेत
मधल्याची रुंदी १६ फूट असून बाजूचे दोन प्रत्येकी ६॥ फूट रुदीचे आहेत बागेत
एक १८८ फूट लांब व ७४ फूट रुदीची पुष्करणी आहे तीत अनंत कार्बी उडन
अमतात कारज्याची व पाण्याची शोभा पहाण्याकरितां पुष्करणीच्या काठावर सुंदर
नक्षी काम केलेले लहान लहान दिवाणखानेहि बांधले आहेत व त्या दिवाणखान्यात
माणसाना बसण्याकरिता बाकेहि ठेविली आहेत हे दिवाणखाने पाहून अकबराच्या
शिक्री येथील वाड्याची आठवण झाली तेथे पाण्याचा दुष्काळ होता व येथें
पाण्याचा सुकाळ होता इतकाच फरक ब्हेरीनागपेशा ही बाग जास्त सुंदर दिसली,
कारण अनंतनाग नावाच्या मोठ्या शहरापासूनहि जवळच असल्यामुळे येथें माणसाची
रहदारी जास्त होती, बागेच्या बाहेरहि सुंदर व गर्द झाडी आहे तीत काहीं गुल-
हौशी लोहानी तबू ठोकले होते व तंबूच्या बाहेर टेबले माडून त्यावर त्याचें चहापान
चालले होत

बागेत अनंतनाग येथील पंडित शभूनाथ धार ह्या नावाचे वकील भेटले त्याज-
पाशी गप्पा मारीत काही वेळ बसलो. ते म्हणाले काश्मीरच्या हवेपेशा पंजाबची हवा
चागली आहे काश्मीर लोक दिवसेंदिवस खाली खाली जात आहेत. त्याच्यात चहाचें

ब्यसन फार बोकाळले आहे आता काश्मीर पहाण्यात काहीं चव राहिली नाही. मी म्हणालो आम्हीं सुद्धा दिवसेदिवस काश्मिरी लोकांसारखेच खाली खाली चाललां आहो, म्हणून त्याच्या व आमच्यामधील अंतर कायमच आहे व ते तसेच रहाणार असे वाटते पंडितजी आपल्या मुळास घेऊन चैनीने फिरण्यास आले होते काहीं मडळानी वागेत फराळाचें वगैरे आणले होतें चहाचे बंबहि कांहीं मडळीजवळ होते. पाणी पिऊन थोडा वेळ विश्रांति घेतली व जाण्याचा विचार करितों तो सहाचा सुमार झाला.

निशट बाग, काश्मिर

बागेच्या पायथ्याशीच अचछाबल ह्या नावाचे एक गावहि आहे गावात खाणावळीची चवकशी केली, परंतु खाणावळ नाही असे समजले रात्रीच्या वेळी धर्मशाळेत हातानी स्वयंपाक करण्याचा फार त्रास होतो, म्हणून अनंतनाग येथे जाण्याचे ठरविले. गावाच्याबाहेर पडतो तोच, “ इसलामाबाद् है ” अशी टागेवाल्याची आरोळी ऐकिली तपास करिता २ आप्यास टागा मिळाल्या ६ पैसेहि पडतात येथून अनंतनागपर्यंत पक्की सडक आहे येथून एक सडक परस्पर मटन मार्तड येथेहि जाते

मार्तंड येथून सुमारे ४ मैल आहे **अनंतनाग** हे ह्या गांवाचे मुळ हिंदू नांव ते बदलून **मुसलमानी अमदानीत इ स १६६४ मध्ये** त्या गांवास **इसलामाबाद** हे नांव मिळाले. मुसलमान लोक हेच नाव उपयोगात आणतात. हिंदु मात्र अनंतनाग म्हणतात. टागा अत्यंत वेगाने निघाला पहाडी लोकांसारखेच पहाडी घोडेहि कणखर असतात ते फार जोराने पळतात व दिवसास ५० मैल जाणे म्हणजे त्याच्या हिशेबात नसतें संध्याकाळीं ६॥ च्या सुमारास **अनंतनाग** येथे येऊन पोहोचलों अनंतनाग हे सुमारे १० हजार वस्तीचें गाव एका डोंगराच्या पायथ्याजवळ बसले आहे. डोंगराच्यापासून निघालेल्या एका मोठ्या झऱ्यावर एक पुष्करणी बाधली आहे सभोवतीं गर्द झाडी असून देवळे व धर्मशाळा बाधलेल्या आहेत एक शिखांचें गुरुद्वाराहि आहे ह्या प्रांतात शिखांची वस्ती असण्याचे कारण पंजाबचा सुप्रसिद्ध राजा **रणजितसिंग** ह्याच्या अंमलाखालीं काश्मीर प्रांत बरेच दिवस होता गुरुद्वारात उत्तरण्यास जागा मिळते, असें समजल्यावरून गुरुद्वाराच्या महंताची गाठ घेऊन जागे-बद्दल विचारले त्याने पहिलाच प्रश्न टाकिला 'आप क्या हिंदू हौं !' मी होय सांगितल्यावर 'आप अकेले हो'—एकटेंच आहात काय?—हेहि विचारले व माडीवर एक स्वतंत्र खोली दिली. खोलीत सामान टाकून भोजनाची व्यवस्था पहाण्याकरिता बाहेर पडलो

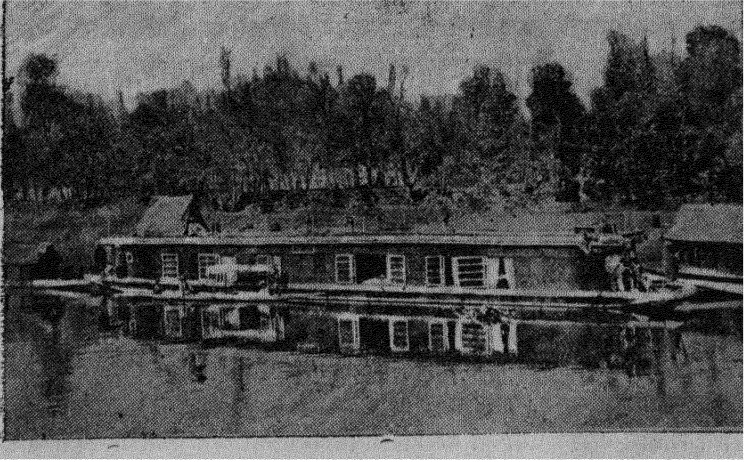
त्यावेळीं **गुरुद्वारांत** पुराणकथन चालले होतें शेकडों हिंदू व शीख मंडळी पुराणाकरिता येत जात होतो. पुराणिकसुवा एक मोठे दाढीवाले शीख असून त्यांच्यापुढें सुमारे ४।५ चौरस फुटाचें एक एक पान असलेला मोठा ग्रंथ ठेविला होता, व त्यातलें श्लोक वाचून ते अर्थ सागत होते ह्या **ग्रंथास ग्रंथसाहेब म्हणतात** शिखांच्या गुरुद्वारात कोणाहि हिंदू मनुष्यास रहाण्यास जागा मिळते. मात्र गुरुद्वारात असेतोपर्यंत गुरुद्वाराचे नियम पाळले पाहिजेत

१ गुरुद्वारात केस काढता कामा नये.

२ विडी, सिगारेट, चिलीम वगैरे कोणत्याहि स्वरूपात तंबाखू ओढता कामा नये ह्या गोष्टी तुम्ही बाहेर केल्यास त्यांची हरकत नाही

अगदीं गरीब लोकास गुरुद्वारात जेवणहि मिळूं शकतें खाणावळींचा तपास करितां येथें हिंदूंची खाणावळ नाही फक्त एक शिखांची खाणावळ आहे, अशी चवकशा लागली शीख लोक मासाहारी आहेतच परंतु त्याजकडे निर्मास पदार्थ मिळतात असें समजल्यामुळें त्याच्या दुकानात गेलों व २ आणे खर्च करून पोटभर भात—भाजीचें जेवण उरकलें २ पैशास १ ह्याप्रमाणे पोळ्याहि मिळत होत्या परंतु मी भातच फसंत केला इकडे भात, पोळी, पुरी वगैरे कोणताहि जिन्नस विकत घेतल्यास त्याच्याबरोबर भाजी फुकट मिळते ताक, दूध, तूप वगैरे जिन्नस खाणावळींत मिळत नाहीत मी बहुधा २।३ पक्षांच दही घेऊन त्याचें ताक दुकानदाराकडूनच करून घेऊन खाणावळींत जात असे. इकडे खाणावळींत जितके खार्चें तितके पैसे आकारतात.

एक आण्याचेंहि जेवता येते ४ आण्याचेंहि जेवता येते मी २ ते ३ आण्यापर्यंत जेवत असे भोजन पोटभर झाल्यामुळे व दिवसभर चालून थकल्यामुळे गुफद्वारांत येऊन खोलीस कडी लावून ताणून दिली आज निजण्याकरिता व पाघरण्याकरिता काहीं मिळाले नव्हते परंतु खोलींत गवताची एक सुमारे ६ फूट रुद व १२ फूट लांबीची चटई पसरली होती तिचाच उपयोग करून घेण्याचे ठरविले. कांगरीहि नव्हती. चटईच्या अर्ध्या भागावर निजलो सर्व कपडे पाघरण्यास घेतले व ते सुद्धं नयेत म्हणून पिनने टाचून टाकिले व वरती चटईचा अर्धा भाग ओढून घेतला पहाटे पहाटे बराच त्रास झाला, परंतु काहीं वेळानें दुसरा दिवस उजाडला व मी चालण्यास आरंभ करण्याचें ठरविलें सकाळीं पुन्हा पोट रिकामे होऊन बसलें होते म्हणून प्रातर्विधी उरकून

हाऊस बोट, काश्मीर.

खाणावळीचा रस्ता पकडला भात तयारच होता २ आण्यात पोटभर जेवण खाणावळीच्या मालकानीं वाढले. त्या वेळी धनुर्मासार्ताल जेवणाची आठवण झाली. गरम व पोटभर जेवणाचें खरे सुख प्रवासात करून येते २ पैसे खर्च करून एक पेलाभर चहाहि करून घेतला, तो पिऊन अनंतनागहून सुमारे ४॥ मैलांवर असलेल्या मटन नावाच्या गावास जाण्यास निघालो.

वाटेंत पाण्याचे झरे सारखे लागत होते. अनंत ज्ञान्याच्या मुळेच ह्या गावास अनंतनाग असे नांव पडले आहे अनंतनाग येथे गालिच्यावर नक्षी-काम करणारे बरेच लोक आहेत वाटेंत त्याचीं बरींच दुकानें आढळलीं. अनंतनाग सोडल्यावर एक सुंदर सडक लागली ह्या सडकेवर दोहों बाजूंस सुंदर झाडे असून पलीकडे सारखे पाणी वहात होतें व पाण्याच्या पलीकडे सारखे डोंगर लागले होते मटनहून इग्रजी शिकण्याकरिता येणारे बरेच विद्यार्थी वाटेंत भेटले मी कोणी-

तरी साधू-कफनी धारण केल्यामुळे-आहे, अशा कल्पनेने बरेच विद्यार्थी आदरपूर्वक नमस्कार करीत. काहीं विद्यार्थ्यांनी कोण कोठले वगैरे चवकशी केली व एकाने रात्री भोजनास येण्याबद्दल आमंत्रणहि दिले परंतु त्याच दिवशीं अनंतनाग सोडण्याचा माझा विचार असल्यामुळे मी आमंत्रण आभारपूर्वक नाकारिले **मटन** येथील हवा अनंतनागपेक्षा चांगली असल्यामुळे व हे इकडील लोकांचे मृताची क्रिया करण्याचें आपल्या इकडील **नाशिकसारखें क्षेत्र असल्यामुळे** येथे काश्मिरी पंडिताची बरीच वस्ती आहे व त्याचीच मुलें शाळें चाललीं होतीं आज (१०-५-२९) खाद्यावर ओझे नव्हते ते कुलूप लावून धर्मशाळेंतील खोलीतच ठेविले होते फक्त एका पिशवीत पाणी पिण्याचा तांब्या, लहानसा पंचा, चाकू, नोटबुक वगैरे जखरीचेच सामान होते भोजन उरकले होतें. उन्हाचा ताप होत नव्हता. थडीहि ब्लेकेटाच्या कफनीमुळे लागत नव्हती म्हणून मोठ्या आनंदाने प्रवास चालला होता वाटेंत रोज ५ मैल चालत जाऊन ५ मैल परत घरीं जाणारे गौरवर्णांचे स्तेज विद्यार्थी भेटत होते व त्यास पाहून आनंद होत होता, तर २ हातावर जाण्याकारिता सायकलचा उपयोग करणाऱ्या **पुण्याच्या** निस्तेज विद्यार्थ्यांच चित्र डोळ्यापुढे उभे राहून वाईटहि वाटत होते सुमारे ११ वाजता **मटन** गावाजवळ येऊन पोहोचलो.

गावाच्या बाहेर मोठमोठे चिनार वृक्ष आहेत त्याखाली पडे मटळी यात्रे-करूची वाट पहात वमलीच होती सर्व मटळींनी गिऱा करण्यास सुरुवात केली मला हिंदुस्थानातील पड्यांचा पूर्ण अनुभव असल्यामुळे तुम्हास मजकटन एक पैमादि मिळणार नाहीं, तुम्ही इमच्या उद्योगास लागा असे त्यास मागितले

ब्राह्मणवर्गाबद्दल ब्राह्मणेताराच्या मनात अप्रीति उत्पन्न करण्याच्या पापाचे मोठे वाटेकरी जर कोणी असतील तर हे पटेच होत जा जा क्षेत्र मोठे तो तों त्या ठिकाणी लोकाम फसवून यमांच्या नावावर अवर्म करण्याच्या ह्या पड्याची मर्या मोठी काशीस जितका नीच वृत्तीच्या ब्राह्मणाचा भरण आढे, तितका हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याहि भागात नसेल त्याच्याकडून मोठा त्रास गरीब लोकाम होतो गयेच्या गयावळाची दुराचाराबद्दल प्रसिद्धी असतानाहि आमचे गाढव लोक पितर स्वर्गात जावे म्हणून त्याची भर करीतच आहेत मात्र घरची मोलकराणि २ दिवस आजारी पडली तर तिचा पगार खाटे कापून तिला देण्यात कमी करीत नाहींत असो

पंडित काशीराम निळकंठ पंडा ह्यांनीं नुसता लेख तरी द्या म्हणून गळ घातली त्यास फक्त नाव गाव वगैरे सर्व माहिती लिहून दिली. व सत्याच्या उजब्या हातास **मार्तंड** नावाच्या सुप्रसिद्ध देवाल्याकडे रस्ता जातो त्या रस्त्यास लागलों. रस्ता फक्त पायवाटच आहे सुमारे १ फर्लांग चालल्यानंतर लहानसा चढाव लागतो. तो ओलाडून परलीकडे गेले म्हणजे काहीं वेळाने एक काल्वाहि ओलाडावा लागतो व काहीं वेळाने देऊळ येतें

मार्तंडाचे देवालय—हे देवालय इ स पू ३००५ ते २९३६ पर्यंत राज्य

करण्या रामदेव नावाच्या राजाने बाविले देवळाचा आकार काटकोन चौकोनाकृति असून त्याची उंची ५० यार्ड आहे देऊळ सपूर्ण दगडीच आहे देवळाच्या कामा- करिता ६ ते ९ फूट लांबीच्या दगडाचा उपयोग केला आहे व इतके मोठे दगड सुमारे ५००० वर्षापूर्वी यत्राच्या सहाय्याशिवाय इतक्या उंचीवर कसे चढविले हा एक आधुनिक शास्त्रज्ञापुढे महत्त्वाचा प्रश्न आहे देवळाच्या समोवती अष्टकोनी खावाच्या रागाच्या रागा लागत्या आहेत त्या खावावरील नक्षीकाम पहाण्यासारखे आहे

आवारात सर्वत्र चागले ६ फूट उर्चाचे व ४१५ फूट व्यासाचे राजण जमिनीतून उक्कून बाहेर काढून ठेवलेले दिसत होते काही राजण जमिनीत पुगलेलेही आढळून येत होते देऊळ पडक्या स्थितीतच आहे, परंतु त्याच्या डागडुगाचे काम चालू आहे देवळात सूर्याची मूर्ति होती परंतु आतां नाही तिचा नाश **मुसलमानी अमदानीत झाला म्हणतात** राजण अगदी नवीन राजणा- प्रमाणे कोरे करकरात दिगळे ह्यावरून **पूर्वकाली—Pottery अगर मातीची भांडी घडविण्याची कला किती उच्च दर्शेस पोहोचली होती ह्याची साक्ष पडते**

मार्तंडाचे देवालय पाहून निघालो तो मटन येथे आलो येथे मार्तंडाचे एक लहानमे देवालय आहेच मटन ह्या गावास भवन असे दुमरेही नाव आहे. एका उँग- राच्या पायथ्याजवळ एक सुंदर झरा आहे त्या झऱ्याचे पाणी आठवून ते एका मोठ्या पुऱ्कारणीत मोठले आहे पुऱ्कारणामोवती वऱ्याच वर्मशाळाही आहेत त्यात काहीं साधुमन्याशी गहात होते क्षेत्र अमल्यामुळे येथे गडावरून अगोवे म्हणून सावृची वस्ती आढळी मी गावात शिरत्यापामून पुन्हा पड्याने माझा पाटलांग केला मला काही वर्तव्य नाही नू जा, असे त्यास हजार वेळा सांगितले तरा तो जारिता कुटापर्यंत आल्यानंतर तो ग्गान करून सप्त सोंटा असा आग्रह करू लागला परंतु मी स्नान करान नाही असे त्यास स्पष्ट सांगितले निदान नुमते आचमन करून तरा सकल्प सोंटा अशाही त्याने विनति करून पाहिली, परंतु सर्वच क्षेत्रस्थ ब्राह्मणाबद्दल माझे अतिशय प्रतिकूल मत बनले असल्यामुळे मी तेही नाकारिले व पाणी पिउन काही वेळ स्वस्थ विश्रांति घेत पुष्करणीतील माशाची मजा पाहात बसलो येथील कुटात अतिशय मासे आहेत पड्याचा आग्रह चालूच होता निदान तीर्थास वदन करून काहीं तरी दक्षणा द्या, असे तो म्हणाला परंतु मजला जादा एक पैसाही खर्च करण्यास सवड नसल्यामुळे मी तीही गोष्ट नाकारली

काश्मिरात शेंकडा ९० मुसलमान असून शें १० फक्त हिंदू आहेत तेव्हा तुम्ही ह्यापेक्षा मुसलमानास हिंदू करून घेण्याचा उद्योग का करीत नाही, असा मी त्यास सवाल टाकिला व शुद्धीकरणाचे काम करणारा एकादा पंड्या मला दाखव, चवकशी करून मी त्यास दक्षणा देईन, असेही त्यास सांगितले **हैद्रा- बाद (निजाम)** संस्थानच्या पूर्णपणे उलट अशा काश्मिरची स्थिति आहे काश्मीर-

मध्ये शे ९० मुसलमान व शे १० हिंदू राजा हिंदू नोकऱ्यात शे ९० प्रमाण हिंदूंचे ह्याच्या उलट निजामच्या राज्यात आहे परंतु आमच्या मुसलमानांचे हिंदू न करून घेण्याच्या धर्मघातकी मूर्खपणामुळे इकडील मुसलमानांचे हिंदू होऊ शकले नाहीत म्हणून इकडे हिंदूमुसलमानात भाडण नाही ह्या प्रांतात शुद्धिचळवळीस पुष्कळ वाव आहे सुकतीच तिकडे शुद्धिकरणाच्या चळवळीस आरंभ झाल्याची बातमी **संस्थानी स्वराज्य** १९।७।२९ मध्ये वाचली

काश्मीरमध्ये मुसलमानांची सख्या इतकी कशी वाढली ह्याबद्दल चवकशी करिता खालील माहिती वागल्या विश्वासाहार्थ व इतिहासाभ्यासां गृहस्थाकडून समजली.

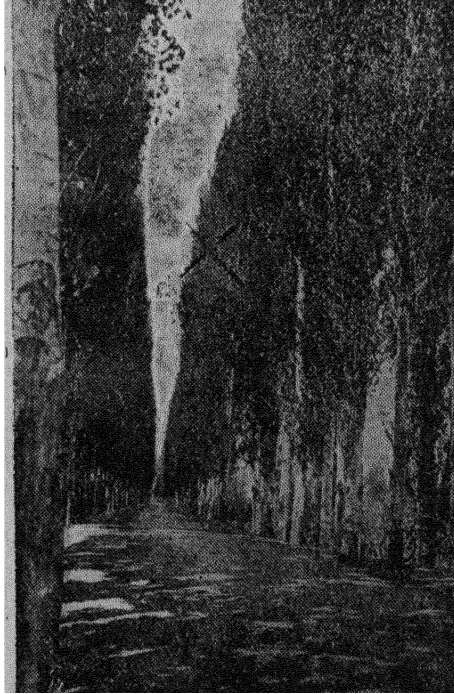
काश्मीर प्रांतात २५४८४९२ मुसलमान, ६९२३२४ हिंदू, ३७६८५ बौद्ध, ३९५०७ शिख व २५१० इतर धर्माचे लोक आहेत

अगदीं आरंभी काश्मीरमध्ये सर्व वस्ती ब्राह्मणांची होती पण हिंदुस्थानात **बौद्धधर्माचा** उदय झाल्याबरोबर **काश्मीरमध्येही** पुष्कळ लोकांनी तो धर्म स्वीकारला परंतु इ स ६३८ च्या सुमारास पुन्हा पूर्ववत् लोक हिंदुधर्मा झाले इ स १३३४ मध्ये **जुलकादरखान** ह्याने ६०००० फौजेनिशी काश्मीरवर स्वारी केली व लोकाना जुलमाने मुसलमान बनविले **अझदखान व मदादखान** ह्यांनी तर सर्वांवर ताण केली त्यावेळीं मुसलमानांस धर्मच्छलाशिवाय दुसरा उद्योगच नव्हता मुसलमानांच्या त्रासाम कटाकून लक्षावधि पंडितांनी काश्मीरच्या बाहेर लपून छपून पाऊल काढले जे तेथे राहिले त्यांच्या हालाम पागावारच राहिला नाही प्रत्येक पंडितापुढे २ गोष्टी असत एक तर मुसलमान व्हावे अगर मरण्यास तयार व्हावे एके वेळीं इतक्या पंडितांचा जीव घेतला गेला की, त्यांच्या गळ्यांतील **जानव्यांचे वजन पक्के ५ मण भरले** रस्त्यातून जाताना एकादा पंडित आढळला की त्यास पकडून काझीपुढे नेऊन उभा करित काझी त्यास मुसलमान होण्याची आज्ञा करी व जर त्याने नाकारिले तर लगेच त्यास पोत्यात घालून व पोत्याचे तोंड बंद करून रस्त्यावरून फरफटत ओढात नेत व **दाल** सरोवरात नेऊन बुडवून टाकीत **मुसलमानांनी** कोणत्याही प्रकारचा अत्याचार करणे **शिल्लक ठेविले** नाही. हजारों देवळांचा नाश केला ती पडकी देवळे पाहून अजून बऱ्याच काश्मीरी पंडितांस **वाईट वाटते** त्या पाशवी युगाची आठवण होऊन त्यांच्या आगाचा भडका उडतो व डोळे पाण्याने भरून येतात

अशाही परिस्थितीत शेकडा १० पंडित तरी कसे शिल्लक राहिले. ह्याचें उत्तर असे मिळालें की काश्मीरी पंडितांची सुमारे ११ कुटुंबे पळून दाट अरण्यात जाऊन राहिली काहीं दिवसानंतर **झैनुलबदिन** नावाच्या सुलतानाने—ह्याने इ स १४२३ ते १४७४ पर्यंत राज्य केले—सर्वांस परत येण्याबद्दल विनंति केली व त्यांचे झालेले नुकमान भरून देण्याचेही कबूल केले परंतु फारच थोडी मंडळी परत आली.

कारण त्याचा मुसलमानावर विश्वासच उरला नव्हता. ह्याच परत आलेल्या मडळीची प्रजा काश्मिरी पडित म्हणून ओळखली जाते. त्यास **चनमाशी** व **मलमाशी** अशी नावे आहेत.

रेनचनशाह ह्या नावाचा एक **तिबेटचा** राजा होता. त्याने इ स १३२३ च्या सुमारास काश्मीरवर स्वारी करून तो प्रात जिकला. तो जन्माने बौद्धधर्मी होता परंतु त्यास हिंदू होण्याची इच्छा होती कारण त्यास बौद्धधर्मासबवाने काहीही माहिती

पौष्टर नांवाचा दुतर्फी झाडीचा रस्ता, काश्मीर

नव्हता त्याने ब्राह्मणाचा गुरु जो **देवस्वामी** नांवाचा ब्राह्मण होता त्यास हिंदू करून घेण्याची विनंति केली, परंतु देवस्वामीसुद्धा सर्व ब्राह्मणांनी त्यास हिंदू करून घेण्याचें नाकारले. म्हणून त्याने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला व नंतर त्याने ब्राह्मणाचा पुरा सड उगवला.

कुडावरून बाहेर पडतो तोच एक मोठे साधु पुरुष-जटावरून-भेटले. त्याज-पाशी पड्याने एकही पैसा न देणाऱ्या मजबदल तक्रार केली असावी म्हणून मला

थोडेसे चिटाविण्याच्या हेतूने त्यानीं बोलण्याम सुरवात केली ते म्हणाले तुम् पटाकू मानते नहि तो तुम् हिंदू कैसे हो पटाके मदतबिना तुम् स्वरगमे कैसे जायेगे मां— पडाकू पैसा देना यह तो पटाकू मानना नहि हम तो पटाकू जरूर मानते है फिर इसकू देनेके वास्ते हमारेपाम पैसा है नहि पटाकू पैसेवाला आदमी पैसा दे सकता है गरीब आदमीकू सताकर बहुत पैसा कमानेवाला आदमी आपके साथ पंडाकाही तिकिट नरक का निकाल कर नरकमे जाता है हमने तो स्वरग का टिकिट निकाला है हमारा पैसा खरच करके पटाके साथ नरकमे जानेकी हमारी इच्छा है नहि तुम्हारे यहापर पैसेवाले आदमी आते है जो आपके आरामके वास्ते गरीब मजदूरकू बहुत मताते है. दूसरेका कष्ट मुफत लेनेबगर कुइबी आदमी पैसेवाला नहि हो सकता पटाके मदत बिना हम स्वरगमे जरूर जायेगे हम तो जरूर हिंदू है तुम् हिंदू नहि है तुमारा पहिला काम मुपलमनि को हिंदू बनाना यहीं है वहा करनेकू चले जाव—

ते गृहस्थ व्यावर काही बोलणे नाहीत तेथून निघालो तो गावाच्या बाहेर एक प्राथमिक शाळा दिमली शिक्षक शाळेच्या बाहेर बाके टाकून व फळा माडून उघड्या हवेत विद्यार्थ्यांम शिक्षवीत होते त्या विद्यार्थ्यांचे मोकळ्या हवेतील ते शिक्षण पाहून फार आनंद झाला व आपल्याकडील कोस्ट हवेतील काही शाळागृहाची आठवण होऊन थोडामा विषादर्हा वाटला दुपारी २ च्या सुमाराम अनंतनाग येथे येऊन पोहोचलो अनतनागमासून १॥ मैलावर खानाबल म्हणून एक गाव आहे तेथून झेलम नदीतून श्रीनगरास जाण्यास होड्या मिळतात अशी बातमी लागली होती माणशां भाडेही ४।५ आणे पडते श्रीनगर येथून मडकेने ३४ मैल आहे व नदीने सुमारे ५५ मैल तेव्हा झेलममधून ५५ मैल प्रवाय मजेने करावयाय सापडेल ह्या विचाराने खानाबलकडे मोर्चा फिरविला

वाटेत अनतनागचे हायस्कूल लागले परंतु वेळ नमल्यामुळे आत गिरलो नाही. विद्यार्थ्यांनी मडनच्या वाटेत आमंत्रण दिलेच होतें मडनमधून पुढे पेहेलगांव ह्या नावाचे एक गाव बर्फप्रदेशान बमले आहे बर्फाची मजा पाहाण्याकरिता शेकडों लोक मोटारने जात होते येथे राहाण्याकरिता बंगले नमून भाड्याने तबू ध्यावे लागतात व दरमहा भाडे ८ ते १२ रुपये पडते मडन ते पेहेलगाव अंतर २० मैल आहे व पेहेलगावाहूनच सुप्रसिद्ध अमरनाथ येथे रस्ता जातो पेहेलगाव ते अमरनाथ अंतर ३३ मैल पेहेलगावाहून अमरनाथला जाण्याच्या रस्त्यावर दुकाने नाहीत म्हणून अमरनाथला जाणाऱ्या यात्रेकरूस लाकूडफाटे, शिवा, कपडेलेते वगैरे सर्व जिन्नस पेहेलगावाहूनच ध्यावे लागतात पेहेलगावच्या पुढे मोटारी जात नाहीत. घोडी मिळतात त्याचा प्रत्येकीं जाऊन येऊन ७ रुपये निरख आहे यात्रेच्या दिवसातच वाटेवर सरकारी बंदोबस्त असतो रस्ता बर्फ-प्रदेशातून गेला असल्यामुळे भयंकर आहे सन १९२८ सालीं वाटेत झालेल्या बर्फाच्या वादळामुळे शेकडो यात्रेकरूं मृत्युमुखी पडले राजा कडून शक्य ती मदत मिळू शकते यंदा निदान १५ रु तरी जवळ असल्याशिवाय

कोणास जाण्यास परवानगा राजाने दिली नाही म्हणतात यात्रा वर्षातून २ वेळ असते पहिली आषाढी पौर्णिमेस व दुसरी श्रावण पौर्णिमेस पेहेलगावाहून ११ मैल चंदनवाडी तेथून ११ मैल वावजान पुढे ६ मैल पंचतर्णी व तेथून ५ मैलावर अमरनाथ मुक्काम पंचतर्णासच करावा लागतो. अमरनाथला राहाण्याची सोय नाही. शक्य तर एकदम मुक्कामास पंचतर्णास जावे अगर मवल्या ठिकाणी मुक्काम करावा रस्त्यात मुक्काम करण्याची सोय नाही चागले चालणाराम अमरनाथची यात्रा ३ दिवसात उरकता येईल ही यात्रा रस्त्याच्या भयकरपणामुळे कठीण झाली आहे नेपाळची यात्रा ह्या यात्रेपेक्षा लांब असली तरी मध्ये मुक्काम करणेची सोय पुष्कळ ठिकाणी आहे बर्फाचाही त्रास नाही असे

मी पिरपजालवरच बर्फाची मजा पाहिली असल्यामुळे पेहेलगावाम जाण्याचा बेत रहित केला इकडच्या यात्रेस वपटेही जास्त लागतात मजपार्शी कपडेही जास्त नव्हते वाटेत थडी कर्शावशी काढली परंतु श्रीनगरास गेल्यावर एक गरम कापटाची पेटा शिवली नाही तर माझा गरम कपडे न शिवण्याचा जवळजवळ निर्धार झाला होता. आपल्या प्रातास गरम कपड्याची मुळांच आवश्यक्ता नाही गरम कपडे आपल्या भागात शिवणे म्हणजे इग्रजाचे अंवानुकरण आहे असे

खानाबल येथून संध्याकाळी ४ च्या सुमारास बोटी सुटतात अमा तपास लागल्यामुळे अनंतनाग जवळच एक गरम पाण्याचा झरा आहे त्याम गवकाचा वास येतो व ह्याच्या पाण्याचे रंगही बदलतात तो पाहाण्याचा बेत रहित केला व ४ च्या सुमारास खानाबलला पोहोचलो अनंतनाग ते खानाबल चागली सडक आहे सडकेच्या दोहो बाजूंम सुंदर चिनारवृक्ष सारखे लाविले आहेत चालण्यान मुळांच त्रास वाटत नाही खानाबल गावापासूनच होड्या चालतात तत्पूर्वी झेलम नदीस ओढ असल्यामुळे होड्या चालन नाहीत येथे झेलमनदीवर लाकडी पूल आहे हा पूल इ स १८९४ मध्ये महाराजा सर प्रतापसिंह ह्यांनी बावली त्यावरून मोटारी जाऊ शकतात पुलाजवळच पोस्ट ऑफिस आहे पोस्ट-मास्तरसाहेब होतेच-त्यास नावेबद्दल विचारिले ते म्हणाले पूर्वी येथून लोक नावेने श्रीनगरास जात असत नाव ४ आण्यातच मिळत असे ती संध्याकाळी निवून रात्रभर चालून सकाळी पोहोचत असे. १०१२ माणसे मिळाल्याशिवाय नाववात्यास नाव नेणे परवडत नाही हल्ली लोक जास्त प्रतिष्ठित झाले आहेत त्यांना रात्रभर नावेत बसून १२ आणे वाचविण्यापेक्षा १ रु भरून लोरींतून जाणे परवडते एक नाववाला संध्याकाळी नेतो म्हणाला, परंतु मास्तरसाहेबांनी “ ए लोक धोखा देनेवाले है, तुमकू रातकू कहेंगे, हमारे पास दुसरे आदमी है नहि अढाई रुपया दे देव अक्रेलेकू ले जाते है ” असे सांगितल्यामुळे तो बेत रहित केला पुढे मास्तरसाहेबांनी दिलेल्या माहितीवरून चालू लागलो तो सुमारे ४ मैल चालून गेल्यानंतर बिजबिहारी नावाच्या गावी पोहोचलो

विजविहारा हे गाव झेलम नदीच्या काठी बसलें आहे. गावची लोकसंख्या ४४२४ असून इ स पूर्वी ११४ ते १०६ पर्यंत राज्य करणाऱ्या **विजय** नावाच्या राजाने हें गाव बसविलें. गावाजवळ फार मोठमोठे चिनारवृक्ष आहेत सर्व काश्मीरमध्ये इतके मोठे चिनारवृक्ष दुसऱ्या ठिकाणीं नाहींत ह्या ठिकाणास दाराशिखू बाग म्हणतात एका चिनारवृक्षाचा घेर ५४ फूट आहे नदीस सुदूर घाट वाधलेले आहेत नदीत शेंकडो होड्या उभ्या होत्या ह्या होड्यातून भात **श्रीनगरास** नेतात परंतु त्या फार सावकाश चालत असल्यामुळे श्रीनगरास जाण्यास ५।६ दिवस लागतात सडक गावातूनच गेली आहे नदीच्या काठावर एक शकराचे मोठे देऊळ असून देवळाच्या जवळच एक मोठी धर्मशाळाही आहे गावाच्या अगदीं तोडावरच धर्मशाळा लागल्यामुळे भात जाऊन चवकशी केली देवळाचे मालक धर्मशाळेतच राहात मला त्यानीं राहाण्याकरिता एक स्वतंत्र खोली दिली पोहोचेपर्यंत ६॥ चा सुमार झाल्यामुळे जेवण तयार करण्याचा बेत रहित केला व जलपान करून झोपा जाण्याचें ठरविलें देवळात एक ब्रह्मचारी बोवा भेटले बरेच गप्पिष्ट होते त्यानीं सर्व हिंदुस्तानात प्रवास केला होता वृद्धापकाळ झाल्यामुळे येथें असलेल्या शिष्यमंडळींच्या सहवासातच काळ घालवितो असें त्यानीं सांगितले

रात्री ८ च्या सुमारास मेणवती मालवून झोपां गेलो आजही पाघरुणाची सोय लागली नव्हती धर्मशाळेत उतरलों असल्यामुळे कोणाजवळ मागणेही प्रशस्त नव्हतें दमलों असल्यामुळें झोप लगेच लागली रात्री १० च्या सुमारास कोणी तरी दार खडखडीत आहे असा भास झाला म्हणून थोड्याशा भीतीनें कोण आहे म्हणून प्रश्न केला उत्तर आलें नाहीं चागला जागा झाल्यावर आपण काश्मिरात आहोंत ही गोष्ट लक्षात येऊन “ कौन है ” असा सवाल टाकिला बाहेर एक मनुष्य कंदील घेऊन उभा होता त्यानें “ दरवाजा खोलो ” सांगितल्यावर दरवाजा उघडला तो धर्मशाळेच्या मालकाचा स्वयंपाकी आहे म्हणून त्यास प्रश्न केला तो म्हणाला भोजनास चला, मालकसाहेब तुमच्याकरिता थांबले आहेत का येथेंच भोजन आणूं मां भोजनाची जरूर नाहीं म्हणून पुष्कळ सांगितलें परंतु तो ऐकेना म्हणून मग जेवण घेऊन ये म्हणून सांगितले भूक होतीच पोटभर जेवण झालें पाणी वगैरे पिऊन आराम वाटला त्या मनुष्याचा उदारपणा पाहून त्यास थंडी फार वाजत आहे, शक्य असल्यास मालकाकडून पाघरुण आणून देण्याबद्दल विनंति केली त्यानेंही लगेच एक जुनाट लेप आणून दिला धर्मशाळेंत चटई होतीच, त्यामुळें थंडीचें निवारण सामान्यत झालें झोप चागली लागली

दुसऱ्या दिवशीं (ता. ११-५-२९ रोजी) सकाळीं उठून प्रातर्विधी उरकून धर्मशाळेच्या मालकाचे आभार मानून निरोप घेतला व निघालों तों प्रथम गावांत गेलों. एके ठिकाणीं पोढ्या भाजण्याचे काम चाललें होतें पोढ्या भाजणारास त्यांच्या पोषाखावरून मुसलमानच म्हटले असतें परंतु चवकशीअंतीं ते ब्राह्मण आहेत असें

समजले अत्यंत पातळ पोळ्या १ पैशास १ ह्या भावाने मिळतात ५.६ पोळ्या खरेदी केल्या ३ आणि शेरप्रमाणे अर्धा शेर दही व काही माखर विकत घेऊन प्रथम फराळ केला कारण पुढे खाणे न मिळाल्यास प्रवास कसा होणार ! गावात एक पोस्ट ऑफिस आहे गावास सुमारे ८ वाजता रामराम ठोकून चालू लागलों खाद्यावर ओझे, भाजनाचा अनियमितपणा, चालण्याचे झालेले श्रम ह्यामुळे दिवसेंदिवस सपा-
 ध्याने प्रवास होत नाही चालण्याचा सराव आणखी कमी होण्याचे कारण सायकल सायकल घेतल्यापासून लाबचा प्रवास शाळा सुरू असे तोपर्यंत तरी होत नाही, सुटीत काय होईल तेवटाच आम्ही इंग्रजांच्या सायकल, मोटार वगैरे सुधारणा उचलल्या परंतु त्यांच्यासारखा शाळातून मक्तीचा व्यायाम सुरू केला नाही म्हणून सुधारणापासून दुष्परिणाम मात्र घडून आले **पूर्वीचे रोजचे नमस्कार टाकिले व इंग्रजांप्रमाणे फुटबॉल, टेनिस वगैरे करिता लागणारा पैसा,** जागा व वेळ नाही म्हणून आम्ही "हर हर न हिंदुने यवन" झालों आहो गव्हर्नरा-
 प्रमाणे आमच्यातील किती मोठ्या पोटाचे, फिकट चेहेऱ्याचे मोटारीतून फिर-
 गारे श्रीमंत क्रिकेट खेळतात ? रेसमात्र जरूर खेळतात असो बिजबिहाऱ्यापासून ४ मैलावर विशाऊ Vishau & Nam-bi-ara-व राम बिआरा ह्या दोन नद्याचा संगम झाला आहे त्या संगमावर एक खेडेंगाव बसले आहे त्याचे नावही संगम हेंच आहे संगम गावापासून सुमारे १॥ मैल चालून गेल्यानंतर डाव्या हातास एक टेलिग्राफ ऑफिस लागले हें टेलिग्राफ ऑफिस मडक व झेलम नदी ह्यांच्या मध्यावर बसविले आहे नदी ऑफिसला लागूनच वाहाते सडक ३ फर्लांग दूर आहे. सकटात सापडलेल्या नदीतील अगर सडकेवरील प्रवाशास उपयोग व्हावा म्हणून ह्या ऑफिसची योजना केली आहे गावातील काम ह्या ऑफिसला मुळीच नसतें. ऑफिसच्या बहराड्यातच तारमास्तरसाहेब उभे दिसले, तेव्हा काही चवकशी करून पुढे जावे अशा विचारानें त्याजकडे गेलो जगापासून दूर एकटे पडल्यामुळें मला पाहून त्यानाही आनंद झालेला दिसला, कारण आसपास मैल दीड मैलात गाव नाही, त्यामुळें मनमोकळे भाषण कोणाशीं करावें ? घरातील २ माणसे व एक शिपाई याज-
 पाशी किती बोलणार, शिपायास काम फारसें नसल्यामुळें तो चरक्यावर लोकर विणीत बसला होता मास्तरसाहेबाचें नाव **निरंजन नाथ धार** असून ते बी ए झालेले आहेत त्यास अवघा २० रुपये पगार मिळतो असे समजलें चौकशी करिता काश्मीरमध्येही नौकरी मिळणें अत्यंत दुर्घट होऊन बसले आहे, म्हणून त्यास ह्या निरंजनप्रदेशात यावें लागलें.

लगेच त्यानीं जेवणाबद्दल चौकशी केली. मी फराळ केल्याचें सांगितलें, तरीही भत्ता तयार आहे, तसे जाऊ नका वगैरे फार आप्रह केला तेव्हा फारसे आढेवेडे न घेता आमत्रण स्वीकारिले भात भाजीचें काश्मिरी जेवण झालें. २ दिवसापूर्वी झालेल्या सूर्यग्रहणाच्या दिवशीं त्याजकडे सत्यनारायण झाला होता त्याचा प्रसादही

बांधून दिला. सुमारे १ वाजता हे ठिकाण सोडले रस्त्याच्या जवळून झेलमनदी वाहात होती. श्रीनगराहून अनंत नागकडे येताना प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने नाव चालवावा लागते ती नुसत्या बल्हाने चालविणे शक्य नसते म्हणून नाववाले व त्यांच्या बायका नावेस दोर बांधून ते हातांत घेऊन काठाने नाव ओढून नेत असताना आढळले हे काम मोठ्या कष्टाचे आहे परंतु पुरुष व स्त्रिया यांच्या तें आग-वळणी पडले आहे येथून सुमारे ६ मैलावर अवतीपूर नावाचें गांव आहे तेथे संध्या-काळी ७ च्या सुमारास पोहोचलो वाटेतच एक हालवायाचें दुकान लागले तेथे दूध वगैरे विकत घेऊन चौकशीस सुरुवात केली गावात धर्मशाळा आहे अशी चवकशी लागली होती परंतु हलवाई म्हणाला येथे धर्मशाळा वगैरे नाही, समोरच्या वडाखाली साव्ळोक वस्ती करतात तेथे तुम्ही वस्ती करा तोच घुळीच्या मोठ्या वादळास सुरवात झाली सारखी अर्धातास धूळ उडत होती नंतर पाऊसही पडू लागला,

काश्मीरांतील मुले

दुसऱ्या एका दुकानाच्या पडवीचा आश्रय करून बसलो गावात मार्तंडाच्या धर्तीचीं ११२ देवालये आहेत असे समजले परंतु वादळामुळे कार्यक्रम रहित करावा लागला अगदी उघड्यावर पावसात कसे निजावयाचें ह्याचा विचार करीत आहे तोंच एक पोलिस ऑफिसर भेटले त्यानी ड्यूटी म्हणून कोण कोठले वगैरे चवकशी केली मी इंप्रजॉत माहिती सांगितल्यानंतर त्यानी आपल्याकडे झोपण्यास येण्यास सांगितले

अवतीपूर हें एक तालुक्याचे ठिकाण आहे येथून श्रीनगरास नेहर्मा टागे जातात माणशां ४१५ आणे भाडे पडते सध्याकाळ झाल्यामुळे टागे मिळणेही शक्य नव्हते. श्रीनगर येथून सुमारे १८ मैल आहे सध्याकाळी ७ च्या सुमारास एक मोटार लॉरी अनंतनागहून आली प्रवासास कटाळल्यामुळे ८ आणे देऊन तीत

बसलों अक्तीपूराहून ८ मैलावर पापूर नावाचे गाव लागते तेथे केशराच्या बागा आहेत अशी बातमी लागली होती परंतु मोटारनें गेल्यामुळे त्या पाहाण्याचा बेत सोडून द्यावा लागला सध्याकाळी ८ च्या सुमारास श्रीनगर ह्या सुप्रसिद्ध शहरात येऊन दाखल झालों पाऊस पडतच होता कशीबशी सनातनधर्मप्रतापभुवन ह्या नावाची मोटार स्टॅन्डजवळच असलेली धर्मशाळा गाठली धर्मशाळेच्या मॅनेजरमाहेबाय नाव गाव वगैरे लिहून देऊन त्याजकडून एक खोली मिळविली खोली चांगली हवाशीर स्वच्छ, तिसऱ्या मजत्यावर होती रोजी १ आण्याप्रमाणे खाट भाज्याने मिळत होती परंतु मी फुफूट मिळणाऱ्या चटईचाच उपयोग केला ह्या धर्मशाळेत ८ दिवस परवानगीशिवाय राहाता येते जास्त राहाणे असल्यास मालकाची परवानगी काटावी लागते पैखाना, नळ वगैरे सर्व सोई आहेत पाघरुणाची सोय नाहींच म्हणून अर्ध्या चटईचा पाघरुणाकडे उपयोग करित असे ता ११-५-२९ रोजी श्रीनगरात पोहोचलो होतो त्या दिवशी रात्री तसाच जेवण न करिता धर्मशाळेत झोपी गेलो दुसऱ्या दिवशी रविवार होता, त्याकरिताच मी श्रीनगरास येण्याची घाई केली होती, कारण श्रीनगराजवळ असलेल्या प्रख्यात शालिमार आणि निषाद ह्या बागा पाहाण्याची खरी मजा रविवारीच असते

गेल्या सुमारे १९ दिवसात वडील, बहीण, भाऊ, बायको मुलगा व मुलगी ह्यांची काहीच खुशाली समजली नव्हती. घरी मी पत्रे पाठविली होती व उत्तरे c/o पोस्टमास्तर श्रीनगर ह्या पत्त्यावर मागविली होती व पोस्टमास्तर साहेबांम पत्रे आल्यास तशीच टेवून द्या अशी सूचनाही दिली होती, म्हणून प्रथम पोस्ट ऑफिसचा रस्ता मकाळी उठल्याबरोबर पकडला जनरल पोस्ट ऑफिस नव्या वस्तीत आहे रविवार असल्यामुळे डिलिचहरीस उशीर होता, म्हणून जेवणाच्या चवकशीम लागलो

येथे मासाहारी हिंदूंच्या पुष्कळ खाणावळी आहेत ते शाक व भात निर्मास देतो म्हणतात, परंतु शक्य तर शाकाहारी खाणावळ पाहावा म्हणून बऱ्याच मडळीं जवळ चवकशी केली. एकाने लालमडमये तशी खाणावळ आहे अशी बातमी दिली फिरता फिरता Vishno Bhjoan Shala विष्णो भोजनशाळा अशी पाटी आढळली खाणावळीचे मालक फार सभ्य गृहस्थ होते त्यांनी मोठ्या आनदाने २ आण्यात पोटभर जेवण वाढलें ते पूर्वी राजाकडे स्वयंपाक करण्याच्या कामावर होते व त्या वेळी त्यांनी बराच प्रवास केल्याचेंही समजले दही विकत घेऊन त्याचे ताक बनवून आणिले होतें इकटच्या प्रातात हाताने स्वयंपाक करण्यापेक्षा खाणावळीत जाणे परवडते महिना ७।८ रु. दर पडतो, जेवण उरकून पोस्टात गेलों.

रविवारी पत्रे वगैरे १० वाजता मिळतात इतर वारी ९ वाजता मिळतात घरचीं सर्व मडळींची पत्रे मिळालीं खुशाली वाचून आनंद झाला व पुढे चालू लागलो पोस्ट ऑफिस (1St Bridge) पाहिल्या पुला जवळच आहे येथून शालिमार

निषाद इकडे जाण्यास नावा मिळतात परंतु त्यास ३।४ रुपये भाडे पडते मला त्यामधून जाणे शक्य नव्हते तेव्हा गरिबांची सोय काय, म्हणून चवकशीस लागलो व माहिती काढली पोस्टातून प्रथम Nawpura नवा पुरा नावाच्या भागाचा तपास केला तेथूनही भाडे जास्त पडत होते तेथून Rainawwari रैनावारी नावाच्या भागात गेलो व त्याच्यापुढे Naidyar नइडयार ह्या नावाच्या बदरातून निषादला स्वस्त भाड्याने नावा सुटत होत्या ते ठिकाण गांठले सुमारे १।।-२ मैल चालावे लागले परंतु श्रीनगरचे अनेक भाग पाहावयाचेच होते त्यात हा भाग पाहून झाला येथून निषादला सारख्या होड्या सुटत होत्या. भाडे माणशी २।३ पैसे पडतात मजला ३ पैसे पडले अमिरा कदळवरून जितके रुपये भाडे पडते तितक्या पैशात येथून जाता येते, परंतु ह्या होड्याचा उपयोग बहुतेक काश्मिरी लोकच करीत होते, कारण इकडे देणारे लोक श्रीमत असल्यामुळे असल्या गोष्टीची चवकशी करितातच कशाळा ! ते इकडाले गरीब लोकाशी बोलत सुद्धा नाहींत मग गरिबाकडून ह्यास माहिती कशी मिळणार होडीत बरीच काश्मिरी पंडीत मंडळी भेटली ही मंडळी मजेने निषाद बागेत चालली होती त्याजपाशी बराच वेळ गप्पा झाल्या त्यात पंडित शंकर देव ह्या नावाचे रैनावारीचे काश्मीर संस्थानात अकाउन्टन्ट जनरलच्या ऑफिसमध्ये एक्झामिनरचे काम केलेले पेन्शनर गृहस्थ होते त्यानी काश्मीरची बरीच माहिती दिली व आल्यासारखे निदान तीन महिने तरी काश्मिरात राहा, पुष्कळ मजा पाहाण्यास सापटेल असे सांगितले मी खर्चाची सोय नाही व सुट्टीही नाही, असे सांगताच ते व त्याच्या बरोबरची मंडळी म्हणाली, आम्ही तुम्हास ३।४ महिने सहज जेवावयास घालू मी त्याचे आमंत्रण आभारपूर्वक नाकारिले तेथून नाव काही वेळ झेलम नदांतून जाते व पुढे ती दाळ सरोवरात शिरते ह्या सरोवराचे पाणी इतके स्वच्छ आहे की १।२ पुरुषावर असलेला तळ स्पष्ट दिसतो व सरोवरात उगवलेल्या रंगबिरंगी वनस्पती पाहून मन इतके मोहून जाते की वरती डोकें करूनच नये असे वाटते सरोवरात कमळें तर अनंत दिसत होतो तीं पाहून फुलाचा जणू गालिचाच पसरला आहे असा भास होत होता काही वेळाने सरोवरात असलेल्या तरत्या बागा लागल्या

तरत्या बागा (Floating Gardens)

उथळपाण्यात उगवणारे दाट लव्हाळ पाण्याच्या पातळीपासून आत २ फुटांवर तोडून त्याचा व तळाचा संबंध नाहींसा करितात पाण्याच्या पातळीवरील संबंध मात्र कायमच ठेवतात कारण लव्हाळ फार दाट उगवलेले असतात व ते एकमेकास चिकटलेले असतात नंतर ते लव्हाळ तसेच आणखी जवळ जवळ आणतात व मग त्यावर माती टाकतात त्या मातीच्या थराचे बेटच तयार होते मात्र ते बेट सरोवराच्या तळास टेकलेले नसते पुढे त्या बेटावर कलंगडें फुल झाडे धगैरेची लागवड

करितात ह्या बागा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेता येतात, म्हणून थेटनें काश्मीरमध्ये जमीन चोरीस जाण्याची भीति आहे असें म्हणतात

ह्याची लाबी सुमारे ४ मैल असून रुंदी २। मैल आहे. दालसरोवराचा विस्तार १०।१२ चौरस मैल तरी असावा असा अदाज आहे . सुमारे २ तास प्रवास करून निषाद बागेस पोहोचलो बागेच्या बाहेर बरीच गर्दी जमली होती मोटार लाऱ्या उभ्या होत्या, फराळाची दुकानेही होती बोटीतील पंडित मंडळीजवळ चहाचा बंब बिस्किटाचें गाठोडे व पेले वगैरे सामान होतें. त्यानीं दुपारीं ३ च्या सुमारास चहा-पिण्यास येण्याचें आमंत्रण दिलें ती मंडळी बागेत झाडाखाली बसण्याकरिता निघून गेलीं व मी बाग पाहाण्याकरिता चालूं लागलो इ. स. १९३४ च्या सुमारास नूरजहानचा भाऊ असफखान ह्याने हे उद्यान तयार करविले ह्या बागेस आनंदोद्यान असे नाव आहे. ह्या बागेची लाबी ५९५ यार्ड असून रुंदी ३६० यार्ड आहे बागेसभोवतीं १३ फूट उंचीची भित आहे ही बाग एकावर एक असे पायऱ्याप्रमाणें दहा (मजले) चौथरे बाधून त्यावर तयार केली आहे प्रत्येक चौथऱ्यावर एक सुंदर पुष्करणी असून तींत अनेक कार्जीं उडत आहेत. एका पुष्करणीतून दुसरींत, दुसरींतून तिसरींत ह्याप्रमाणे पाणी वहात वहात खालीं येतें व दालसरोवरास मिळते. प्रत्येक मजल्यावर एक एक धबकबा दृष्टीस पडतो

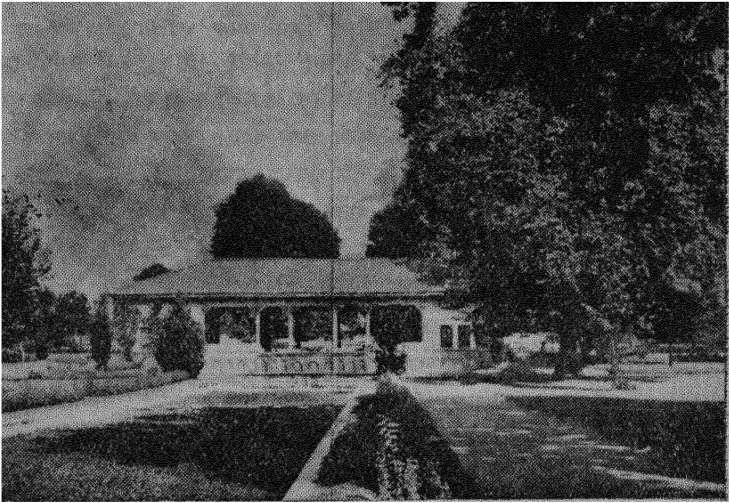
अगदीं आरंभीच्या चौथऱ्यावर व शेवटच्या चौथऱ्यावर असे दोन बंगलें बांधिले आहेत. पहिल्या बंगल्याची लाबी ५९ फूट असून रुंदी सुमारे ४८ फूट आहे. खिडक्यांवर सुंदर नक्षीकाम केलें आहे पुष्करणीतील कारंज्याची मजा पहात वसण्याकरिता बंगल्याच्या खालच्या व वरच्या मजल्यावर ब्रह्मज्यात बाकें टाकिलीं आहेत.

पुष्करणींतील पाणी अनेक कालवे काढून सर्व बागभर खेळवले आहे. कालव्याच्या काठावरून माणमाना चालण्यासारखा पक्का फरसबर्दी रस्ता आहे रस्त्याच्या दोहों-बाजूस हिरवे गार गवत असून मधूनमधून सुंदर रगीबेरगी फुलझाडेही लाविलीं आहेत ती पाहून आपण सुंदर सुंदर गालिचेच पहात आहोत कीं, काय असा भास होतो मधूनमधून सुंदर दगडी चौथरे बाधले आहे व बाकेही मांडली आहेत बाजूस उच्च उच्च चिनारवृक्ष आहेत त्याच्या छायेखालीं शेकडो मंडळी बसून त्याचे फराळ चालले होते ह्या बागेस हरवान नावाच्या तलावातून पाण्याचा पुरवठा होतो

निषाद बाग

निषाद ही बाग ओगराच्या पायथ्याशीं बाधली आहे. बागेत सुमारे ४।५ शें माणसें तरी आली असतात परंतु बाग फार मोठी असल्यामुळे गर्दीचा त्रास कोणासहि होत नव्हता ही बाग पाहून शालीमार पहाण्यास जाण्याचा विचार होता, परंतु बाग पहाता पहाता १॥ तास निघून गेला तरी बागेच्या बाहेर पाय निघेना सत्ते शेवटीं होडींत भेटलेल्या मंडळीकडे गेलो त्याचा चहा तयार होताच एक पेला चहा

व बिस्कटें मजला त्यानीं दिलीं. आप्रह चाललाच होता. चहानंतर गुडगुडी पिता पिता गप्पाहि चालल्या होत्या. इकडाल मंडळांची पिकनिक पार्टी म्हणजे आपल्या-कडच्यासारखे हजार पदार्थ व भयंकर खर्च नव्हे चहा, बिस्कटें (तीहि साथी) व नंतर गुडगुडी म्हणजे खलास चहा घेऊन मंडळांचा निरोप घेतला व बागेच्या बाहेर पडलो, तोंच **मुंबईस** आर् एम् एस् मध्ये काम करणारे **श्री गोपाळ शिवराम गाडगीळ** नावाचे गृहस्थ दिसले ते आपल्या बहिणीस घेऊन **अमरनाथची** यात्रा करण्यास आले होते त्यानीं मजला ओळखलें नाहींच. कारण मी कफनी धारण केली होती. मी मात्र त्याच्या पोषाखावरून ते महाराष्ट्रीयन आहेत, हें तेव्हाच ओळखलें व कोण कोठले वगैरे चवकशी केली सुमारे १५ दिवसात

श्रीनगरमधील बागा

मराठी बोलावयास न सापडल्यामुळें त्यांना पाहून मला फार आनंद झाला. त्यानीं ३ रु स स्वतंत्र शिकारा केला होता ते **शालीमार** पाहून आले होते मला पहावयास जावयाचें होते म्हणून दुसऱ्या दिवशीं त्यास भेटण्याचें कबूल करून त्याचा निरोप घेतला. श्रीनगराहून निषादला येण्यास पक्की सडक आहे श्रीनगर ते निषाद ७ मैल अंतर आहे तेथून शालीमार १॥ मैल पडतें तीच सडक पुढें गेली आहे शालीमार बागेत ५॥ च्या सुमारास पोहोंचलो तोंच दगानीं आकाश भरून आलें व काळोखीहि पडली. त्यामुळें शालीमार बाग फार वेळ पहाण्यास सापडली नाहीं ही बागहि डोंगराच्या पायथ्याजवळ आहे

शालमार

शालमार दाल सरोवराच्या ईशान्येस आहे श्रीनगर शहर बसावणारा राजा दुसरा प्रवरसेन ह्याने स्वतः म रहाण्याकरिता ह्या ठिकाणी एक सुंदर वाडा बांधला व त्यास शालमार The abode of love “ प्रेमगेह ” असे नाव दिले अशी अख्यायिका आहे इ स १६१९ मध्ये जहांगीर बादशहाने येथे एक सुंदर बाग तयार करविली ह्या बागेची लांबी ५९० यार्ड असून रुंदी २६७ यार्ड आहे बागेसभोवती १० फूट उंचीचा एक तट बाविला आहे ही बाग एकावर एक चार मजले पायऱ्यासारखे बावून त्यावर तयार केली आहे प्रत्येक चौथऱ्यावर मोठमोठे हौद बावले असून त्यात अनंत कारजी सारखी उडत असतात. हौदातील कारज्याची मजा पहाण्याकरिता हौदाच्या काठावर लहान लहान बंगले बावले आहेत व बंगल्याच्या बंदख्यात बाक्रे टाकिली आहेत त्यावर शॅकटो लोक मजा पहात बसलेले असतात ९ ते १४ यार्ड रुंद व १॥ फूट खोलीच्या पाटानी हे हौद एकमेकांस जोटले आहेत वरच्या हौदातून खालच्या हौदात पाणी येताना ते जोराने वहात येते म्हणून सर्व ठिकाणी वबधच्याची मजा पहाण्यास सापडते हौद व पाट बावण्यास सुंदर गुळगुळीत व चकचकीत काळा दगड वापरला आहे बागेच्या मार्गील वाजूम असलेल्या जलप्रवाहातील पाणी वळवून ह्या बागेस घेतले आहे शालीमार आणि निषाद ह्या बागांजरी मुंबईस तयार करावयाचा विचार केला तर मुंबईस येणाऱ्या पाण्याचा चौथा हिस्सा पाणी ह्या बागांवारीच खर्च होईल, अशी माझी कल्पना आहे बहुतेक मोगल बादशहा ह्या बागात आराम करण्याकरिता येत असत आरोग्येच्या बरोबर प्रवास करणारा युरोपियन प्रवासी वर्नियर म्हणतो “ ह्या ठिकाणी वापरण्यात आलेले दगडी खोब व दरवाजे हे शहाजहान बादशहाने उध्वस्त केलेल्या अनेक देवालयांचे असावेत त्यांच्या किंमताची कल्पना करणे अशक्य आहे

ह्या बागाचे यथायोग्य वर्णन करणे माझ्या शक्तीच्या बाहेरचे काम आहे मात्र अशा सुंदर बागा हिंदुस्थानात माझ्या पहाण्यात आल्या नाहीत

येथून ३ मैलावर हरवान नावाचे ठिकाण आहे, तेथे डोंगराच्या दरीस मोठा बवारा बांधून एक तलाव तयार केला आहे ह्याच तलावाचे पाणी श्रीनगरास नळाने नेले आहे व ह्याच तलावातून शालीमार व निषाद ह्या बागास पाण्याचा पुरवठा होतो सध्याकाळ होऊन पाऊस पडू लागला म्हणून हरवानला जाण्याचा बेत रहित करावा लागला हरवान येथे गुलाबाची झाडे सर्वत्र पसरली आहेत म्हणतात. येथून परत चालत जावे तर रात्र होणार म्हणून चक्करीस लागलो तो श्रीनगरास जाणारी नाव मिळाली. निषादबाग दाल सरोवराच्या काठावर वसली आहे, परंतु शालीमार सरोवरापासून सुमारे १ मैल आत आहे, परंतु सरोवरापासून बागे-

पर्यंत कालवा खोदला आहे, त्यातून नावा चालतात मात्र जशा निषादहून नावा सुटतात तशा शालीमारहून सुटत नाहीत. मुद्दाम कोणी नांव केल्यास जातां येतां येतें.

ह्या कालबऱ्याची रुंदी १२ यार्ड असून त्याच्या दोहो बाजूंस हिरवागार गवतांनो आच्छादिलेला रस्ता असून पलीकडे सुंदर कमानदार वृक्ष आहेत त्याच्या छायेखालून नावेनं जाताना अतिशय आनंद होतो

एक नाव एका गृहस्थाने स्वतंत्र आपल्या कुटुंबाकरिता केली होती तींत जागा मिळाली नाववाल्यानें **अमिरा कदलला** नेऊन सोडण्याचें कबूल केलें होतें नाव **दाल** सरोवरात गेल्यानंतर पाउस पडून वाराहि जोराचा वहाण्यास सुरवात झाली नाव उलटते कीं काय, अशी भीति काहीं वेळ वाटली परंतु नाव सुखरूपपणें किनाऱ्यास लागली नाव लागली तें ठिकाण अमिराकदलपासून चांगले २१-२॥ मैल होतें नाववाला येथेच उतरा म्हणाला फसविल्याबद्दल त्याजपार्शी बोलाचाली झाली, परंतु जास्त बोद्धन वेळ घालवून रात्र होणार म्हणून १ आणा त्याच्या हातावर ठेवून रस्ता सुधारला व श्रीनगरच्या **जैनाकदल** नावाच्या भागात येऊन पोहोंचलों व येथें पुन्हा १ आण्याची नाव करून **अमिराकदलला** आलों. खाणावळींत जेवण करून झोपी गेलों (१२।५।२९)

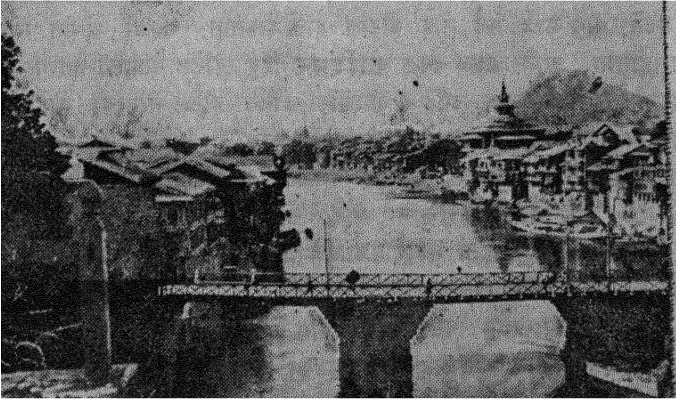
ता १३।५।२९ ला आज विश्रांति घेण्याचें ठरविलें होतें कारण ता २६ ४।२९ पासून विश्रांति मिळाली नव्हती तसेच थंडीमुळें रोज आघोळहि घडत नसे म्हणून आघोळ करणे, कपडे धुणे व दुपारीं स्वस्थ झोपणें असा कार्यक्रम ठरविला होता खाणावळवाल्यास कडत पाण्याबद्दलहि विचारून ठेविलें होतें सक्तीं उठून प्रथम चहाची चवकशी केली **पुण्यामुबई** सारखें एक हॉटेल दिसलें चहाची चवकशी करिता ३ आणे कप चहा मिळेल असें मालक्रानां सांगितले बेत रहित वेला नंतर एक हालवायाचें दुकान दिसले. येथें सामान्य प्रतीचा चहा मिळत होता भाव ३ आणे शेर होता. पावशेर चहा व पाव वेगरे खाऊन रा **गाडगीळ** ज्या बदरीआश्रम नावाच्या धर्मशाळेंत उतरले होते, तिच्या चवकशीस लागलो. ही धर्मशाळा लालमंडींत आहे त्यानीं पुण्याच्या पद्धतीप्रमाणें चहा वेगरे देऊन स्वागत करून दुपारच्या भोजनाचें आमंत्रणहि दिलें **श्रीनगरात** महाराष्ट्रीय जेवण हा योग अपूर्व होता, म्हणून फारसे आढेवेढे न घेता आमंत्रण स्वीकारलें व आघोळीकरिता कडत पाण्याचा वारहि लावला यथाक्रम भोजन सुव्यवस्थितपणें पार पडलें

अमरनाथची यात्रा कठीण असल्यामुळें सोबत मिळाल्यास उत्तम म्हणून त्यानीं मला अमरनाथाच्या यात्रेस येण्याचा आग्रह केला व ४ महिन्यांचा कपडे, खाणेंपिणें, वेगरे सर्व खर्च पुरवितों म्हणूनहि सांगितलें परंतु मजला ८ महिने मोडण्यास सवट नसल्यामुळें त्याच्या म्हणण्यास मजला आभारपूर्वक नकार द्यावा लागला.

आज पोष्टात असलेल्या बुकस्टॉलवर मुबईलाख्याच्या वर्तमानपत्राची चवकशी

केली ४ दिवसांचा शिळा टाइम्स विकत मिळाला. येथें टाइम्स येण्यास ४।५ दिवस लागतात त्याच्या रोज पाच प्रती येथे येतात क्रॉनिकल वगैरे पत्र येत नाही. टाइम्स वाचल्यामुळें आपल्या प्राताची थोडी हालहवाल समजली सुमारे ४ वाजेपर्यंत झोप काढली पुढे थंडीचें निवारण करण्याकरिता एक काश्मिरात मिळणाऱ्या गरम कापडाची पेटी शिवून घेतली २ रु खर्च आला येथे शाली वगैरे फार स्वस्त मिळतात ३ रु पासून शाली मिळू शकतात जाताना पैसे व आर्डर नेली असता चांगला फायदा होईल काश्मिरात तयार होणाऱ्या लॉकरीच्या कपड्यास Puttoo (पुटू) हें नाव आहे

संध्याकाळीं फिरत फिरत झेलम नदीची लेह्ल ल विघडू नये म्हणून श्रीनगर-जवळ जो बधारा बांधला आहे तो पहाण्यास गेलो बधान्याच्या वरच्या पाण्याची

थर्ड ब्रिज, श्रीनगर

लेह्ल खालच्या पाण्याच्या लेह्लपेशा ५।६ फूट जास्त आहे त्यामुळे वरून जहाजें खालच्या भागात नेण्याकरिता व खालचीं जहाजें वरती आणण्याकरिता ३।४ दर-चाजाची स्वतंत्र व्यवस्था केली आहे ही व्यवस्था पाहून पनामाचा कालवा कसा असेल ह्याची कल्पना येते नदीवर एकदर ७ पूल बांधले आहेत पैकी पहिला फार उत्तम आहे त्यावरून मोटारी जाऊ शकतात इतर पूल लाकडी आहेत त्यावरून टागे व माणसेच फक्त जाऊ शकतात त्या पुलास इप्रजीत पस्ट्रे ब्रिज, सेकंड ब्रिज अशांच नावे आहेत परंतु काश्मिरा लोक ही नावे ओळखत नाहीत त्यांनीं त्यास स्वतंत्र नावें दिली आहेत तीं क्रमानें — १ अमिराकदल, २ हठ्वाकदल, ३ फतहकदल, ४ जैनाकदल, ५ अलिकदल, ६ सफाकदल, ७ नवाकदल अशीं आहेत, हे नाव विचारल असता पत्ता लागतो

पहिल्या पुलापासून सातव्या पुलापर्यंत नावेने जाण्याचे माणशी भाडे १ ते २ आणि पडते अंतर सुमारे २॥-३ मैल आहे. साधारणत इकडील नावा काळोख पडल्यानंतर चालत नाहीत म्हणून नावेनेच जाऊन नावेने परत येणे असेल, तर लवकर निघावे हे उत्तम एकवार नावेने जाऊन परत येणे ही एक आनंददायक सफर आहे मधून मधून माणसे चढत व उतरत असतात काठावरून २।३ पैसे घेऊन अमक्या कदलला येतोस काय, वगैरेसंबंधी नाववाल्याजवळ लोकाची चवकशी चाललेली असते नदीच्या काठांनेही रस्ता आहे त्या रस्त्यानेही एकवार सफर करावी म्हणजे श्रीनगरची सामान्य कल्पना येते गाव अत्यंत गलिच्छ आहे सारखा चिखल तुडवीत जावे लागते. नवीन वस्ती अमिराकदल हा भाग सोडल्यानंतर लागते तीत रस्ते वगैरे अगदी रेखीव मुंबईसारखे आहेत बागा, खेळण्याच्या जागा, मोठमोठी ऑफिसे वगैरे ह्या वस्तीत आहेत. नदीत जिकडे तिकडे होंउस बोटी दृष्टीस पडतात ह्यास दरमहा १०० ते १५० रु. भाडे पडते मग मात्र सर्व सोई बोटीत होऊ शकतात शेंकडों श्रोमत लोक ह्या बोटीत रहातात अमिराकदल जवळ काश्मिर हिंदु हॉटेल नावाची खाणावळ रहाण्याच्या सोईसुद्धा बोटीतच आहे व काश्मिर खालसा हॉटेल नावाची मोठी खाणावळ पहिल्या पुलाजवळच एका मोठ्या इमारतीत आहे ह्या हॉटेलत रोजी १ ते ३ रु माणशी खर्च येतो. रहाण्यास जागाहि मिळते पहिल्या पुलाजवळ डॉ अत्री, M B B. S ह्यांचा दवाखाना आहे त्याजकडे काश्मिर गार्ड १॥ रुपयास मिळते त्यात नको ती माहिती भरपूर व पाहिजे ती माहित नाही, म्हणून मी ते विकत घेण्याचा बेत रहित केला.

श्रीनगरास सर्वत्र विजेचे दिवे दृष्टीस पडतात श्रीनगरापासून सुमारे ५० मैलांवर रामपूर येथे पाण्याचा प्रवाह आडवून वीज उत्पन्न करून ती श्रीनगरास आणली आहे म्हणून ती स्वस्त पडते. इकडील लहान नावास किस्ती हें नाव आहे प्रवासी त्यास शिकारा म्हणतात. दुकानाची तोडे नदीकडे असल्यामुळे बाजार करण्याकरिता बरीच मंडळी नावेतून जातात आपल्याकडील टाग्यासारखा इकड नावेचा उपयोग करतात म्हणूनच ह्या शहरास युरोपातील ट्हेनिसची उपमा देतात. ह्या प्रांतातील नद्या व सरोवरांचे पाणी संध असल्यामुळे नावास हेलकावे फारसे बसत नाहीत, म्हणून इकडील नावा आपल्या प्रांतासारख्या खाली निमुळत्या होत गेलेल्या नसतात, तर खालून सपाट असतात त्यामुळे त्यात पाय पसरून अगर माडी घालून बसावे लागते बसण्याकरिता नावेत सुंदर गाद्यागिरया असून वरती छपरहि असते नाववाले, टागेवाल्यासारखेच गिन्हाइकास फसविण्यास तयार असतात नवीन गिन्हाइकास तर फसविणे म्हणजे ह्याच्या हातचा मळ आहे कितीहि पैसे दिले तरी बक्षीस मागण्याची याची चालच आहे

एक दिवस मी जैनाकदल येथील कापडाचे व्यापारी प विष्णुजी कौल ह्यास भेटावयास गेलों येताना १ आण्यास नेतो, म्हणून कबूल करून नाववाल्याने

नावेत घेतलें नाव पाण्यात नेऊन उभी केली व गिऱ्हाड्काची वाट पहात बसला. इतका वेळ मोडण्यास मजला सवड नव्हती. मी चालत २०।२५ मिनिटात धर्मशाळेत पोहोचलों असतों नाव लगेच सोडण्याचा करार होता तो म्हणू लागला २ आणे या, तर नाव एकट्याकरिता सोडतों, नाहींतर थाबा मी त्यास नाव किनाऱ्यास घे नाहीं तर चल असें सांगितलें. तो काहींच करीना सरतेशेवटीं त्यास चाकूहि दाखविला व मजला त्रास देणें तुला शक्य नाहीं, असें त्यास बजावलें व होडीचा नबर पाहून पोलीसच्या ताब्यात देईन असेंहि सांगितले तेव्हा तो ताळ्यावर आला व पोलीसला कळवू नका, होडी सोडतो असें म्हणून होडी सोडली सर्व होडीवाले मुसलमानच असतात काश्मीर प्रांतात बरेच लोक कायमचेच होड्यात रहातात. मध्यें एक लहानसें घर असतें त्यात स्वयंपाक करितात नवरा व बायको दोघेहि वल्हवण्याचे काम करितात इकडून तिकडे माल पोहोचवायचे काम सारखे चालूं असते बराचसा व्यवहार भाताचा चालतो नदीवर ठिकठिकाणी होड्या उभ्या असतात व किनाऱ्यावर उखळ्या मांडून भात कुटण्याचें काम सुरें असतें. पोटाकरिता इकडील लोकास फार कष्ट पडतात. अमिराकदल जवळ लालमंडी म्हणून एक भाग आहे, ह्या भागात सर्व प्रकारची दुकाने आहेत काश्मीरमध्ये तयार होणारें लोंकरीचे कापड, लाकडी सामान, सर्व प्रकारचीं फळें वगैरे जिन्नम येथे मिळतात श्रीनगर येथे प्रताप कॉलेज टेक्निकल स्कूल, रेसिडेंटचा बंगला, श्रीगदाधराचें मंदीर, श्रीस्थुनाथ मंदीर, श्रीशंकराचार्य मंदीर, शाह हमदान मशीद, रेशमाचा कारखाना, म्युझियम व झेलम नदीवरचा बाधलेला महाराज हरिसिंग ह्याचा राजवाडा वगैरे ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. ता १४।५।२९ रोजी अमिराकदल्यासून सुमारें १ मैलावर असलेला शंकराचार्य मठ पहाण्याकरितां सकाळींच निघालों मठ एका टेकडीच्या पायथ्याशी आहे मठात साधू, सन्याशी, वैरागी, अतिथी, वगैरेंची उतरण्याची व भोजनाची सोय फुकट होते. येथेंच उतरण्याचा पुष्कळ मंडळींनीं मला मला दिला होता, परंतु श्रीनगरमध्ये १ शिखाची धर्मशाळा, २ आर्य समाज, ३ यारकंद सराई, ४ बदरी आश्रम, ५ सनातन धर्मप्रतापभुवन वगैरे अनेक धर्मशाळा असून त्यात वाटेल तितके दिवस रहाता येईल ही बातमी मिळाल्यामुळे गावापासून लाब रहाण्याचा बेत रहित केला. जेवणासहि फार खर्च येत नव्हता मठांत कित्येक विद्यार्थी चटयावर बसून संस्कृतचें अध्ययन करीत होते. मठाधिकारी पूजा वगैरे करण्यात गुंतले होते म्हणून त्याचे आटपेपर्यंत थाबण्याचा बेत रहित करून मठ सोडला मठातूनच टेकडीवर जाण्यास रस्ता आहे ह्या टेकडीस उर्दू नाव तख्त-इ-मुल्मान असून हिंदू लोक हिला शंकरपर्वत म्हणतात. मठाजवळ एक दुर्गामंदीरहि आहे टेकडीवर एक पुरातन काळां सुमारें साडेचार हजार वर्षांपूर्वी बाधलेलें शंकराचें देऊळ आहे चढाव सुमारें २ मैल आहे. फारसा कठीण नाहीं वरती चढून गेल्यानंतर श्रीनगरकडे नजर फेंकली तों सर्वत्र पसरलेलें पाणी त्यामधून चाललेल्या नांवा, मधूनमधून दिसणारी हिरवाळीचीं बेटे व त्यावर असलेलीं

लहान लहान घरे, शहराच्या बाहेर जाणारे दुतर्फा झाडीचे रस्ते व हिरवांगार शेते पाहून अत्यानंद झाला देवळात शंकराची पिंडी आहे शाळुंका साधारणत कमरे-इतकी उंच आहे देऊळ पूर्ण दगडी बावलेले आहे देवळाच्या चारी बाजूस खाव उभे करून त्यावर विजेचे मोठ्या प्रकाशाचे दिवे लावले आहेत व त्याचा प्रकाश फक्त देवळावरच पडावा अशी योजना केली आहे म्हणून रात्री सुद्धा देऊळ शहरातून दिसते हे दिवे पाहून पुण्याच्या शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्याजवळ लावलेल्या काजब्या-सारख्या दिव्याची आठवण झाली व व्यवस्थापकास एकवार काश्मीरला आणून मोठे दिवे कसे असतात, ते तरी दाखवावे असे वाटले परंतु तो बेत अनेक कारणास्तव रहित केला. देवळात एक सन्याशी भेटले त्याजपाशी चष्माशाही नावाच्या बागेच्या रस्त्याचा तपास केला देवळाच्या समोरूनच उतरले असता जी सडक लागते, तिच

डाल सरोवर

चष्माशाहीस जाते असे सांगितले व दूर डोंगराच्या पायथ्याशी दिसणारी बागही दाखविली. रस्ता नव्हताच, परंतु उतार फारसा कठीण नसल्यामुळे तसाच उतरलो तो १० चा सुमार झाला फार भूक लागली वाटेने सारखी तुतीची झाडे लागत होती, त्याखालची फळे वेचून त्याचाच फराळ केला तोंच एक हालवायाचें दुकान लागले. त्याच्या दुकानात दूध व बिस्कटे मिळाली ती घेऊन साग्रसर्गात फराळ उरकला व चालू लागलो. मोठ्या रस्त्याने सुमारे १॥ मैल चालल्यानंतर उजव्या हातास सडक चष्माशाहीकडे जाते मोठा रस्ता तसाच पुढे निषादबागेकडे जातो येथून निषाद २॥ मैल लांब रहाते चष्माशाही श्रीनगरपासून ५ मैलावर आहे. रविवारी सकाळी

लवकर निघाल्यास चालत हरवानपर्यंत सर्व ठिकाणे पाहून निषादवरून नावेने परतहि येता येईल मी रविवारी उशिरा निघाल्यामुळे घोंटाळा झाला. चष्माशाही आडवारी पहावी लागली. म्हणून ही बाग पहातांना फारशी मजा वाटली नाही मात्र झरा पाहून आनंद झाला ही बाग शहाजहान बादशाहनें इ. स. १६३२ मध्ये काश्मीरचा सुभेदार अली मर्दानखान ह्याजकडून बाधविली. चष्माशाही ह्याचा अर्थ बादशाही झरा असा आहे. चष्मा म्हणजे झरा एका मोठ्या झऱ्याच्या तोंडावर एक रुद तोंडाची नळी बसविली आहे तीतून पाणी बाहेर येतें व बाहेर येताना ते उपच्या हड्डीसारखें वाटोळें बाहेर पडतें पाणी पाहून फार मजा वाटते पाणी गोड गार होतेंच. ते फार पाचक आहे असे म्हणतात तेथून ते धवधव्यासारखें वहात एका पुष्करणीत पडते नंतर त्याचे पाट काढून सर्वत्र तें पाणी खेळवून त्याची बाग तयार केली आहे बाग पाहून परत निघालों, बागेपासून श्रीनगराकडे जाताना सुमारे २॥ मैलावर डांब्या हातास एक रस्ता फुटतो हा पनरतन नावाच्या पुरातन काळीं बाधलेल्या मंदिराकडे जातो तें मातंडाच्या धर्तीवर बाधले आहे परंतु श्रीनगर लवकर सोडणें असल्यामुळे तें पहाण्याचा वेत रहित करून श्रीनगरास आलो व लाल मंडीमध्ये असलेला अजबखाना पहाण्यास गेलो (Museum) अजबखान्यात श्रीनगरास पूर्वी तयार होणारे व सध्या तयार होत असलेले सर्व जिन्नस ठेविले आहेत नाना प्रकारच्या मूल्यवान शाली येथें पाहाण्यास मिळतात. ह्या प्रकारच्या शाली बाजारातही असतात, परंतु गरिबांस त्या कोणी दाखवीत नाहीत काश्मीरमध्ये तयार होणाऱ्या लाकुड कामाचेही नमुने येथें ठेविले आहेत. काश्मीरमध्ये वस्ती करून राहात असलेल्या निरनिराळ्या जातीचे Life size माणसाच्या आकाराचे पुतळेही पोषाख घालून उभे करून ठेविले आहेत. त्यांवरून कोणता माणूस कोणत्या भागाचा हें समजून येऊं शकेल म्युझियम पाहाण्यास फी नाही तें रोज सकाळीं १० ते संध्याकाळीं ५ पर्यंत उघडें असतें गुरुवारी व गॅझेटेड सुट्यांच्या दिवशीं फक्त बंद असतें. म्युझियम पाहून तेथून नावेनेच श्री रघुनाथ मंदीर दुसऱ्या पुलाजवळ आहे तें व ३ न्या पुला जवळची मवादी पाहिली मशीद लाकडी बाधली असून नक्षीकाम पाहाण्यासारखें आहे येथें सुद्धा पैसे मागण्याकरितां मौलवी बसले होतेच. तेथून चालत चालत सातव्या पुलापर्यंत गेलों व होडोनें परतलों. वाटेत एक आनदगीर नावाचे संन्याशी भेटले पुण्यास सोमवार पेठेंत राहात असत, गेलों १५ वर्षे ते काश्मीरमध्ये आहेत. त्याचा मुकाम सध्या लालमंडीमध्ये वझीर मंदीरात असतो त्यानीं मला चेहऱ्यावरून ओळखलें व मराठीत प्रश्न केला दुसऱ्या दिवशीं भेटण्यास बोलाविलें त्यानीं काश्मीर प्रात संपूर्ण पाहिला आहे. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच श्रीनगर सोडण्याचा वेत केला असल्यामुळे त्याची भेट घेता आली नाही. पुढील प्रवासाची माहिती श्रीनगरच्या नथ्यू नावाच्या भागात राहाणारे पंडित अर्जुननाथ टिक्कू ह्यानीं फार आस्थापूर्वक दिली. व त्याचे स्नेही पंडित अफताब कौ ह्यास भेटण्यास सांगितलें, व क्षीरभवानीची यात्रा

बुलर सरोवरावरील सूर्यास्ताचा देखावा

जरूर पहा म्हणूनही सांगितले ही यात्रा प्रत्येक महिन्याच्या शुद्ध अष्टमीस असते व त्या वेळी येथे पुष्कळ काश्मिरी पंडित जमतात ता १६ रोजी शु। ८ मी आली होती म्हणून रेशमाचा कारखाना पाहाण्याचा राहून गेला त्याबद्दल मला वाईटही वाटलें नाहीं कारण रेशमी वस्त्राची मजला कधी आवश्यकता भासत नाहीं तसेंच श्रीनगरजवळ एक हरपर्वत म्हणून ठिकाण आहे येथें एक तुरुंग आहे हरपर्वत पाहाण्यास सरकारी परवाना काढावा लागतो तितकी स्वस्थता मजला मिळाली नाहीं म्हणून तो बेतही मी रहित केला क्षीरभवानीस जाणे असल्यास गाधारबल नावाच्या गावावरून रस्ता आहे गाधारबल हे श्रीनगरपासून सुमारे १ मैल आहे श्रीमंत लोक मोटारने जातात अगर स्वतंत्र नाश काढून जातात स्वतंत्र नावेस ७।८ रु पडावयाचे, म्हणून तोही बेत रहित करून स्वतः रस्त्याच्या चवकशीस लागलो. रस्ताही सापडला अमिराकदलहून महाराजागज ह्या भागातून पुढें विचारनाग नावाच्या भागात जावयाचे व पुढें विचारनागाहून अत्या मैलावर असलेल्या सोवार बंदरातून गाधारबलला नावा सुटतात माणशी भाडे २ पैसे पडते महाराजगंजाची चवकशी करीत निघालो वाटेत पडित शामलाल कौल नावाचे पजाब युनिव्हर्सिटीचे प्रिन्सिपल भेटले. त्यानी कोण कोठले, वगैरे चवकशी करून जेवून जाण्याबद्दल आग्रह केला. रस्ते चिखलाने भरलेले असल्यामुळें चालताना फार त्रास होत होता एकदाचा त्याच्या घरां पोहोचलों त्याचें वय सुमारे २५।२६ वर्षांचे असेल गृहस्थ मोठे हुषार दिसले घरात त्याची १४।१५ वर्षांची फक्त बहीणच होती बाकी मंडळी कोठें बाहेर गेली होती जेवण तयार होतें. बहिणीने मोठ्या हंसत मुखाने जेवण आणून पुढें ठेविलें, तेव्हा तिच्या शिक्षणाची मी सहाजिकच चौकशी केली तेव्हा “तिचे लग्न अद्याप व्हावयाचे आहे, इकडाल लोक स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध असल्यामुळें तिचे शिक्षण झाले नाहीं तुमच्याकडे ज्याप्रमाणे प्रोफेसर कारवे (कर्वे) अहर्निश स्त्रीशिक्षणाची खटपट करितात, तशी माणसे आमच्या इकडे नाहींत, म्हणून आमचे संस्थान स्त्रीशिक्षणात मागासलेले आहे संबंध काश्मीरमध्ये अवघ्या ४।५ मुलींच्या शाळा आहेत आमच्या इकडे १४ च्या आत मुलींचे व १८ च्या आत मुलांचें लग्न करण्याची कायद्यानें बंदी केल्यामुळे तिचें अद्याप लग्न झालें नाहीं ” वगैरे माहिती सांगितली गु आण्णाचें नाव इतक्या दूरच्या प्रदेशात ऐकून “सूरतसे कीरत बडी बिनपंक उडजाय सूरत तो जाती रहीं कीरत कबू न जाय ” ह्या दोह्याची आठवण झाली व फार आनंद झाला पंडितजी संस्थानच्या टेलिग्राफ खात्यात नोकर असून त्यांस २० रु पगार मिळतो त्यात ते आनंदाने प्रपंच करीत आहेत भोजनोत्तर त्यानीं चहाही दिला. त्याचा आभारपूर्वक निरोप घेऊन विचारनागचा शोध करीत चाललों विचारनाग येथून सुमारे ३ मैल आहे पुढे सोवारबंदर गाठलें हे बंदर गर्द झालें आहे. येथून दोहीं बाजूस सारखीं झाडे असलेल्या एका कालव्यातून काहीं

वेळ नाव जाते झाडी इतकी दाट होती की सूर्य डोक्यावर आला असूनही, उन्हाचा अगदी त्रास होत नव्हता काहीं वेळानें नाव शेवाळ व रंगबिरंगी वनस्पतीनें भरलेल्या एका हिरब्यागार आनचर Anchar सरोवरात शिरली पाण्याचा रंग पाढरा होता. नावेच्या रस्त्याशिवायचा पाण्याचा भाग हिरवा दिसत असल्यामुळें शेतांतून मळलेले रस्ते दिसतात तसा देखावा दिसत होता. नाव सरोवरात गेल्यानंतर मात्र उन्हाचा थोडा त्रास होऊं लागला काहीं वेळानें नाव सरोवरास मिळणाऱ्या एका नदीच्या मुखात शिरली पाण्याच्या प्रवाहाच्या उलट नाव चालविणें त्रासाचें असल्यामुळे नावेतून उतरलों येथून गांधारबल हें गाव सुमारे १॥ मैल अग्रावें नदीच्या काठाकाठांनं गांधारबलास पायवाट गेली आहे नावेमुळें सुमारे १० मैल चालणे वाचले व त्याबद्दल अवघे २ पैसे खर्च झाले गांधारबलजवळही सुंदर मोठमोठे चिंनारवृक्ष आहेत. नदीत अनेक हाउसबोटी उभ्या होत्या व त्यातील मंडळी किनाऱ्यावर येऊन चिंनारवृक्षाखाली आराम करित बसली होती श्रीनगरपेक्षा गांधारबलची हवा चांगली असल्यामुळें पुष्कळ श्रीमंत लोक आपल्या हाउसबोटी घेऊन येथें येतात

गांधारबल काश्मिरांत अत्यंत उत्तम हवेचें ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. बोटीकरिता किनाऱ्यावर खाब पुरून त्यावर नागर टाकिलेले असतात एका बोटीस दरमहा किनाऱ्यावर उभे रहाण्याचें ५ रु भाडें पडतें बऱ्याच बोटींची जागा रिकामी होती कारण सीझन अद्याप सुरू न्हावयाचा होता काश्मीर सीझन साधारणत जुलै-अखेर सुरू होतो येथें सुमारे १०० हाऊस बोटी रहाण्याची सोय आहे गावात शिरतांच एक ए व्ही . स्कूल लागलें. ह्या शाळेंतील सेकंड मास्तर पंडित **अफताब** कौ ह्याची माहिती **श्रीनगरासच** मिळाली होती त्याची भेट घेतली व त्यास **क्षीर भवानीस** जाणाऱ्या रस्त्याची माहिती विचारली माझा वस्तास क्षीर भवानीसच जाण्याचा विचार होता परंतु पंडितजींनीं फार आग्रह केल्यामुळें त्याजकडेच रात्रीं रहाण्याचें ठरविलें पंडितजीं फार उदार अंत करणाचे व दिलदार स्वभावाचे गृहस्थ आहेत ते संस्थानात १२।१३ वर्षे शिक्षकाचें काम करित आहेत. मॅट्रिकची परीक्षा पास असूनहि त्यास सध्या अवघा ३० रु पगार मिळतो येथे गावात ६ रु. भाड्याची एक खोली घेऊन २ बंगाली मुसलमान विद्यार्थी रहात होते त्याचीहि भेट शाळेंत झाली त्याच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून त्याची देशाभिमानशून्यता स्पष्ट दिसून आली. माझा कलकत्ता, गोरखपूर, वृंदावन वगैरे बऱ्याच ठिकाणीं बंगाली, हिंदूशीं संबंध आला प्रत्येक जणाच्या अंगात देशाभिमानाचें वारें खेळत असल्याचें तेव्हाच माझ्या निदर्शनास येत असे. पंडितजी हातानेंच स्वयंपाक करितात व ते व शाळेंचे फर्स्ट मास्तर (हेडमास्तर) **पं रघुनाथ धार** एके ठिकाणींच रहातात. दोघे हे एकएकटे असल्यामुळें एकत्रच स्वयंपाक होतो दोघांचाहि स्वभाव फार उदार आणि विनोदी आहे. घरां दोघे सख्ख्या भावाप्रमाणें एकमेकाशीं वागतात त्याच दिवशीं रात्री त्याचेकडे जेवणाकरितां एक (State official) संस्थानचे अधि-

कारी भाले होते. मी सर्वांशीं गप्पा मारीत होतो गावातीलहि कांही मडळी तेथें जमली होती हिंदूस मुसलमान करून घेण्याची खटपट तुम्ही कां करीत नाही? देश-स्थितीचा कांहीं तरी विचार तुम्ही केला पाहिजे, त्याकरिता मोठी चळवळ केल्या-शिवाय भागणार नाहीं वगैरे गोष्टीं सुरूं झाल्या, तेव्हा ते संस्थानाधिकारी थोडेसे घाबरले व लगेच म्हणाले (Please don't make use of words country and agitation) हें शब्द ऐकून मी एकादा राजकीय बाबतींत चळवळ करणारा गृहस्थ आहे अशी ऐकणाराची कल्पना व्हावयाची व संस्थान तर राजकीय चळवळी पासून पूर्ण अलिप्त फक्त राजकीय बाबतींत कांहीं वळत असेल तर तें **महाराजांना** मला माझ्या भाषणापासून थोडासा त्रास झाला असता तर तो मी सोमण्यास तयार होतो, परंतु मला आश्रय देणाऱ्या सद्गृहस्थास मात्र कोणतीहि तोषास लागूं नये अशी माझी इच्छा होती म्हणून मी (Agitation) च्या ऐवजीं (Try) व (Country) च्या ऐवजीं **काश्मीर** हे शब्द घालून आपल्या बोलण्यास सुरवात केली ऑफिसर म्हणाले तुम्ही असे बोलत चाललात तर तुम्हांस सरकारी अधिकारी ! लवून देतील मी म्हणालों आता मजला काश्मीरबद्दल साधारण कल्पना आली आहे, मी आता परतलोच आहे सरकारी खर्चाने जावयास मिळाले तर फारच चागलें

ऑफिसर—आमचे महाराज फार चागले असून ते आमच्याकरिता फार खटपट करितात

मी—तुमचे महाराज काय किंमतीचे आहेत ह्याची माहिती ते गादीवर येण्यापूर्वीच **इंग्लंड**मध्ये त्यांनीं केलेल्या कुलंगड्यावरून मजला झाली आहे ती गोष्ट सर्व जगास माहीत आहे. आजची प्रजेची दैन्यावस्था मी पहात आहे. आपण दुसरी कसली नसली तरी निदान स्त्री-शिक्षणाची तरी खटपट करा

रात्री येथेंहि माझे गीतावाचन (प्रवचन) झालें इकडील बहुतेक लहान शाळा सुद्धा अँग्लोव्हर्नाक्युलर आहेत. देशभाषा म्हणून उर्दू शिकविण्यात येतें संध्या-काळीं गांधारबलपासून अर्ध्या मैलावर असलेल्या (Beehama) **बीहामा** नांवाच्या गावां गेलों येथें एक सुंदर झरा आहे जवळच जकातनाकें आहे. नाकेदार एक काश्मीरी पंडीत होते मध्य-आशियातून **यारकंद** वगैरेकडून येणारा माल ह्या गांवा-वरून **श्रीनगरास** जातो पंडितजींनीं जरदाळू, पाणी वगैरे देऊन स्वागत केलें. गुडगुडी पुढें केली व चहा विचारला ते येथें एकटेच असतात चहा मी नकोच म्हटलें. त्यांस इंग्रजी येतच होतें. बराच वेळ बोलत बसलों संध्याकाळीं परतलो. वाटेंत एक मुसलमान शेतकरी भेटला. मी कोणां तरी साधू आहे अशा कल्पनेनें त्यानें माझी म्हैस काल्यासून हारवली आहे सापडेल किंवा नाहीं तें हात पाहून सांगा म्हणून आग्रह धरला मला हें शास्त्र माहीत नाहीं असे त्यास मी पुष्कळ सांगितलें परंतु तो ऐकेना सरतेशेवटीं परवां संध्याकाळपर्यंत सापडेल असें काही तरी त्यास सांगून चालूं लागलों. रात्री पांघरूण वगैरे व्यवस्थित मिळालें माझ्या फिरण्याचा कार्यक्रम पाहून मीहि

एकवार तुमच्यासारखा फिरुं इच्छितो असें म्हणून पंडित **अफताबजीनी** बरीचशी प्रवासाची माहिती विचारिली आपल्याकडील महासाधू **रामदास, तुकाराम** ह्यांची वचनें सांगून मी पैशाशिवाय फुकट प्रवास कसा करता येईल ह्याची सविस्तर माहिती दिली व नक्की ठरल्यानंतर जादा माहिती पुराविण्याचे आश्वासन दिले. पंडितजी बिधूर असून त्यास एक मुलगा व एक मुलगी अशीं दोन अपत्ये आहेत काश्मिरात, ब्राह्मणात पुर्नविवाहाची चाल नाहीं. त्याचा पुन्हा लग्न करण्याचा विचार दिसला नाहीं. मुले वगैरे **झीनगरास** आपल्या चुलतीजवळ असतात तीसहि चवरा नाहीं मी आपल्याकडची संतवचनें सांगितल्याबरोबर तंतोतंत तर्शांच वचनें त्यानीं उर्दूत सांगितलीं

बनाकर फकीरूका हम् बेस कलिप ।

‘ तमाशाये अहले करम देखते है ’

अर्थ—फकिराचा वेष घेउन मी लोकांची परिस्थिति पहात आहे.

२ नहि राह चलतेसे अच्छी है प्रीत

अर्थ—रस्त्यावरून जाणाऱ्यावर प्रेम करणें ठीक नाहीं

संस्कृत—अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

ह्यासारखीच ही म्हण आहे—

पहिली समर्थ रामदासाच्या —

कुप्रामें अथवा नगरें । पहावी घरांचीं घरें ॥

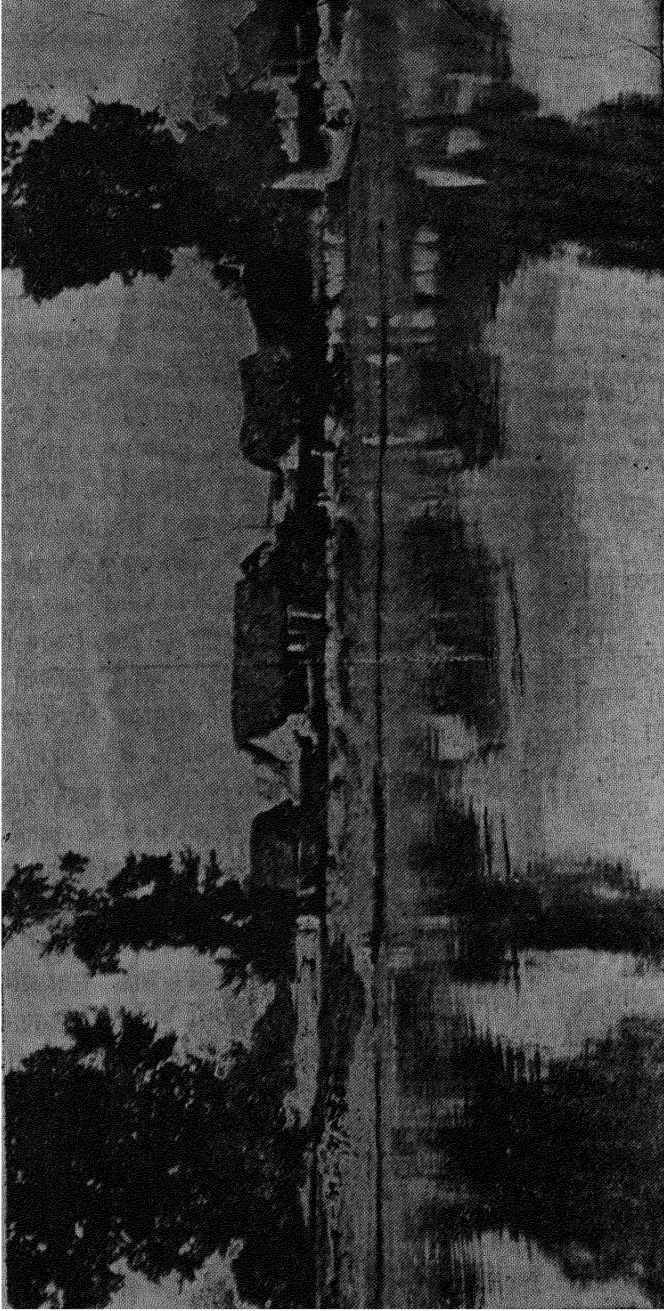
भिक्षामिषें लहान थोरें । परीश्रुनी सोडावी ॥

ह्यासारखी आहे ह्यावरून मुख्य मुख्य नीतितत्वाविषयीं सर्व धर्मांची एक-त्राक्यता आहे ही गोष्ट ध्यानात येईल

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून प्रातर्विधी उरकून पंडितजींची जाण्यास आज्ञा मागितली, परतु १० वाजता आम्ही शाळेत जाणार आहोंत तुम्ही जेवून पुढें जा, आम्ही शाळेत जाऊ असें सांगून फार आप्रह केला म्हणून जेवणाकरिता थाबलों पं. **अफताबजी** स्वयंपाक करित होते मी पं **रघुनाथजी**जवळ बोलत बसलों. त्याची सस्थानात १५ वर्षे नौकरी झाली आहे मॅट्रिक पास आहेत पगार फक्त ३० रु मिळतो. त्यानीं काश्मिरच्या सरहद्दीवर असलेल्या **लदाक** अगार **लेह** प्रातात नौकरी केली आहे येथून **लेह** सुमारें २५० मैल असून रस्ता डोंगराळ व बर्फातून असल्यामुळें सुमारें १६ दिवस चालावें लागतें गाऱ्या चालत नाहींत घोऱ्यावरून अगार चालत प्रवास करावा लागतो ह्या प्रातात बौद्ध लोकांची वस्ती आहे राजकीयदृष्ट्या जरी हा प्रात **हिंदु-स्थानांत** मोडत असला तरी सामाजिक व धार्मिकदृष्ट्या हा प्रात तिबेटांतच मोडतो म्हणून ज्यास तिबेट पहाण्यास सांपडणार नाहीं, त्यानें हा प्रात तरी पहावा, ह्या प्रातात बहुपतित्वाची चाल आहे ५ भावामिळून एक बायको असते ३ भावात

एकास संन्यास ध्यावा लागतो. माहिती ऐकून तिकडे जावेसे वाटलें परंतु वेळ व पैसा ह्याची सवड नसल्यामुळे पुन्हा एकाद्या सबडीबें घेऊन पहाण्याचा विचार केला. चहा वगैरे घेऊन झाला आदल्या रात्री पाहुणे असल्यामुळे त्याच्याकरिता मासाहारी व आमच्याकरिता (मी व **अफताखाजी**) शाकाहारी जेवण तयार केलें होतें परंतु आज सर्वांनाच शाकाहारी जेवण तयार केलें जेवताना पंडितजी म्हणालें “ पुन्हा याल ते सहकुडंब सहपरिवारें या ५।६ रुपयांत येथें रहाण्यास जागा पाहून देईन १ महिना राहून परत जा ” “ परमेश्वराची इच्छा असल्यास जरूर येईन. येथील हवा तर चांगली आहेच परंतु व्याहिरेशा आपल्यासारखी चांगली वेदी मंडळी असल्यामुळें हें ठिकाण मी जास्त पसंत करितों ” असें मीहि म्हणालों भोजनोत्तर गाधरबळ सोडलें निरोप घेताना उभयता पंडितजीस व मलाहि फार वाईट वाटलें. सध्याकाळीं क्षीर-भवानीस पुन्हा भेटण्याचें आश्वासन पंडितजींनीं दिले व ते शाळेंत गेले व मी क्षीर-भवानीस निघालों. आरंभोच २।३ शेतकरी भेटले त्यानीं तुमच्याजवळ काहीं औषधें आहेत काय म्हणून चवकशी केली. औषधाची चवकशी बरीच मंडळी करीत म्हणून मी एका काश्मिरी पंडितास इकडे औषधपाण्याची सोय तुमच्या संस्थानिकानें चांगली केली नाहीं काय ? म्हणून प्रश्न केला. तो म्हणाला, शेतकरी वर्ग बहुतेक मुसलमान आहे मुसलमानात काडीमोडीची चाल आहे म्हणून बायका बाटेल तेव्हा नवऱ्यास घोटतात त्यामुळें बरीच अर्जाति माज्जळी आहे व बाबाप्रकारच्या रोगांनीं लोक विडळे आहेत संस्थानिकांनीं शक्य तीं व्यवस्था केलीच आहे ती अर्थात् असलेल्या परिस्थितीच्या मानाने अपुरी आहे. खेड्यातील इवाखान्यात सामान्य औषधे असतात ती ह्याच्या मोठमोठ्या रोगांवर उपयोगी पडत नाहींत म्हणून हे लोक नेहमीं औषधाच्या शोधात असतात मीहि त्यास म्हणालो की आमच्याकडे सुद्धा आरोग्य-खान्यात काटकसर चालूच आहे ससून हॉस्पिटलमध्ये १९१८ सालीं जितकें अन्न गरीब रोग्यास मिळत असे तितकें हें खालें दिवाण्याच्या हातात गेल्यावर १९२७ सालीं मिळत नाहींसे झाले कारण मी ससून हॉस्पिटलमध्ये तेथीलच अन्न घेऊन तीन वेळा जाऊन अनुभव घेऊन आलों आहे असो

गांधारबळपासून क्षीरभवानी सुमारे दोन मैल लांब आहे रस्ता चांगला नाहीं इकडील बहुतेक गावाचीं नावें मुसलमानांनीं बदलली आहेत क्षीरभवानीचे नाव (Tulamulla) **तुलामुल्ला** असें आहे गावात एक ल्हानसें पोष्ट ऑफिसाहि आहे. देवळाच्या बाहेर जोडे आत नेऊं नये अशी पाटी होती परंतु जोडे संभाळण्याकरिता मनुष्याची योजना नव्हती म्हणून मी देवळाचे मालक पं. मेहे-सरनाथ ह्याच्या चवकशीस लागलों तों पंडित **श्यामूधरनाथ** नावाचे गृहस्थ भेटले व त्यानीं बूट देवळाच्या शिपायाजवळ दिले मला तेथें त्या दिवशीं वस्ती करावयाची होती. बूट चोरीस गेले असतें तर दुसरे त्या गावात पिकतहि मिळालें नसतें अशी पाटी लावणारानें संभाळण्याची योजनाहि केली पाहिजे बुटाची व्यवस्था लावू

शादीपुर

आत शिरलो आत एक नदी देवळाच्या सभोंवार वहात आहे मध्ये देऊळ असून त्याच्या भोंवती सारख्या धर्मशाळा बाधल्या आहेत नदीच्या पाण्याचे रंग वारंवार बदलतात. कधी गुलाबी तर कधी हिरवा तर कधी पाढरा असे पाणी दिसत असल्यामुळे ती मजा पहाण्यासहि पुष्कळ प्रवासी येतात एकंदर आवार फार मोठे आहे. नदीवर बायकांच्या स्नाकरिता फयाचा आठोसा तयार केला आहे, त्यात त्यांची स्नाने चालली होती पुरुष लगेच्या लावून उघड्यावरच स्नाने करीत होते काश्मिरी लोकांस आपल्याकडच्यासारखी धोतराची आवश्यकता भासत नाही आत एक लंगोटी व बरती गळ्यापासून पायापर्यंत जरूरीप्रमाणे व ऐपतीप्रमाणे घातलेले २।३ पायघोळ आगारखे असले म्हणजे काम भागते झग्याच्या दोन बाजूस दोन बाह्या बऱ्याच लांब असतात परंतु त्यात हात घालीत नाहीत, त्या तशाच सोडलेल्या असतात हात झग्याच्या आतच असतात ख्रियाहि असेच झगे वापरतात डोक्यास मात्र रुमाल लागतो त्याचा उपयोग थंडी फार वाढल्यास कान बाधण्याकडे होतो. देऊळ पाहून थोडीशी तुळशीबागेची आठवण होते. मात्र तुळशीबागवाल्यानीं जास्तित जास्त जागा दुकानाकरिता देऊन जसे आपल्या पैशाच्या हावेचे प्रदर्शन माडले आहे, तशी परिस्थिति येथे नाही येथे ७।८ दुकानानाच जागा दिली आहे, बाकी ३।४ शे माणसे उतरतील इतकी जागा मोकळी ठेवली आहे त्यामुळे काही दुकाने देवळाच्या बाहेर आहेत. आत असलेली बहुतेक दुकान फराळार्ची आहेत त्यात पोळ्या वगैरे भाजण्याचे काम चालले होते. एका दुकानदाराने बीजा सभाळण्याचे पत्करल्यामुळे मी मोकळा झालों. जेवण झाले असल्यामुळे फिरण्याशिवाय दुसरा उद्योग नव्हता. देवळाच्या सभोंवार नदीचे वेश्ण आहे तीत ठिकठिकाणाहून आलेल्या अनेक नावा होत्या. काही मंडळी नावेतून किनाऱ्यावर येऊन तेथे स्वयंपाक करीत होती काहींचा स्वयंपाक नावेत चालला होता काही घरून आणलेला भात खात बसली होती तर काही दुकानात मिळणाऱ्या पोळ्यावर ताव देत होती जिकडे तिकडे काश्मिरी पंडिताची व पंडितानीची गर्दी दिसत होती काश्मिरी ख्रियाहि फार भाविक असल्यामुळे पुष्कळ बायकांनी मला भोजन झाले काय म्हणून विचारिले परंतु मी पोटभर जेवून आलों असल्यामुळे नको म्हणून सांगितले देवळात एके ठिकाणी मोठा होम पेटला होता. त्याच्या सभोवती बरीच पाडित मडळी लाह्या, तादूळ वगैरे घेऊन बसली होती व मंत्र म्हणून होमात आहुती देत होती काश्मिरी ख्रिया कुकू लावितात परंतु प्रत्येक सुवासिनीने कुंकू लाविलेच पाहिजे असा इकडे निर्बंध दिसला नाही. ह्यावरून आपल्याकडे विधवांनी सुद्धा कुंकू लावावे. अशा मताच्या परमहंस प्रज्ञानेश्वर यतीना (हे यति पुण्यास आनदाश्रमात रहातात) एक आवार आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ उपयोगी पडेल, कारण उत्तर ध्रुवाकडून आलेल्या आर्य लोकांच्या चालीरीती अद्याप इकडील लोकांत जीव धरून आहेत. आवाराच्या आत एक मोठे पाण्याचे कुंड बाधले आहे व त्या कुंडाच्या मध्यावर एक लहानसे देवीचे देऊळ आहे. देवळात

कोणीच जात नाही सर्व लोकांची पूजा कुंडाच्या काठावरून चालते ठिकठिकाणी चटया पसरून त्यावर मंडळी बसली होती पूजा करतांना एकट्या यजमानानेच करावयाची नाही. सर्व मंडळींना पूजेचे श्रेय मिळावे म्हणून आईबाप, बहीणभाऊ, मुलगासून, पणतू, सर्वांनी ओळीने बमावयाचे एकाच पूजा करावयाची व बाकीच्यानीं एक-

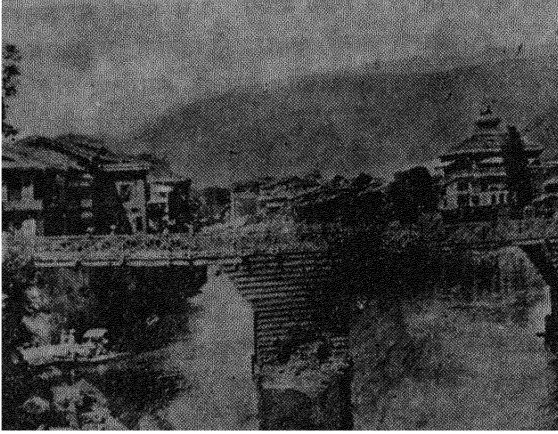

मजूर बर्फीचा पूल ओलांडून जात आहेत.

मेकांच्या आगास हात लावून पूजेचे श्रेय मिळावावयाचे कुडात खार व साखर सारखा चोहोबाजूनी पडत होती निराजन, कापूर, जिकडे तिकडे पेटलेला हाता व उद-बर्फीच्या सुवासाने वातावरण भरून गेले होते कारिमरी पंडित जोरजोराने मंत्र म्हणून पूजा सागत होते त्याचा मला काहीच उमज पडला नाही काही वेळाने सर्व मंडळी कुंडात गुलाबाची फुल टाकण्याकरिता उभी राहिली त्या वेळी मात्र सर्व स्त्री-पुरुषांनी आपल्या हातात एक एक मोठे गुलाबाचे फूल घेतले होते व भटजी मंत्र म्हणत होते व पूजा करणारी मंडळी फूल देवीवरून ओवाळीत होती फुले ओवाळ-ण्याचा विधी सुमारे दहा मिनिटे चालला होता सुंदर पुरुष व स्त्रिया हातात गुला-बाची फुले घेऊन ओवाळात असतांना तो देखावा आपल्याकडील नाटकातील विजेच्या प्रकाशात दाखवीत असलेल्या नाचासारखा दिसत होता. आपल्याकडील देखावा कृत्रिम असतो व हा नैसर्गिक होता म्हणून हा देखावा पाहून फार आनंद झाला खिरीमुळे कुंडातील पाणी पाहते झाले होते व तेच पाणी नदीत जाऊन नदीच्याहि पाण्याचा रंग

बदल्ला होता नंतर गांवात फिरण्यास गेलों गावाजवळ नदी असल्यामुळे व पाणी जमिनीत मुरून जमीन ओली झाली असल्यामुळें गावातील लहान लहान घरे, लाकडे पुरून त्यावर फळ्या टाकून त्यावर बाधलीं होतीं सुमारे २ वाजतां पाऊस पडण्यास सुरवात झाली. गावातून फिरून देवळात येईतों सर्व कपडें भिजून गेले थडी वाजू लागली हलवायाच्या दुकानातून थोडें दूध घेतलें चहाचे दुकान इकडे नसतेंच. बाकीची मंडळी बंब पेटवून चहाच्या तयारीस लागली लाकडें जमवून चहा तयार करणें मला शक्य नसल्यामुळे तसाच धर्मशाळेंत बसून राहिलों, तोंच एका गृहस्थास मी कोणी तरी परदेशी मनुष्य असून चहाशिवाय बसलों आहे हें आढळून आले व तो चहा व पोळी घेऊन आला इकडे चहाबरोबर खाण्याकरिता तुपात तळलेल्या मोठ-मोठ्या पोळ्या मंडळींनी आपल्याबरोबर आणल्या होत्या तो गृहस्थ म्हणाला, “ बाबाजी, आप के वास्ते चाय और रोटी लाया है ” मी आढेवेढे न घेता स्वीकार केला चहा वगैरे घेतल्यामुळें थंडीचे मान थोडे कमी झाले मग धर्मशाळेच्या तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन सृष्टिशोभा पहात स्वस्थ बसलों तोंच पंडित आफताबजी माझा शोध करीत आले. त्याजबरोबर खालीं आलों पंडितजींनी चहापाण्याची विचारपूस करून सध्याकाळची भोजनाची सोय करितो म्हणूनहि सांगितलें, परंतु मी त्यास कृपा-करून आता आणखी तसदी घेऊ नका म्हणून सांगितलें व त्यानीं घेतलेल्या तसदीबद्दल त्याचे पुन्हा एकवार आभार मानले. त्यानीं एकमेकांच्या आगास हात लावून पूजा थोडक्यात आटोपली व उभयतां पंडितानीं आपल्या घराकडे मोर्चा बळवला संध्या-काळच्या स्वयंपाकाकरितां जागेच्या शोधास लागलों. पावसामुळें बाहेर सर्व जागा ओली झाली होती व धर्मशाळेंतील सर्व जागा यात्रेकरूंनीं व्यापून टाकिलीं होती आता काय करावें ह्या विचारात होतों तोंच फराळाच्या दुकानात जाऊन येथें खाणावळ आहे काय म्हणून चवकशी केली दुकानदार म्हणाला येथें येतील तितक्या यात्रेकरूस फुकट जेवण मिळण्याची सोय देवस्थानाच्या उत्पन्नातून होते त्या समोरच्या खोलीत मंडळी जेवत बसली आहेत, तेथें जा तेथे व्यवस्थापक बसलेच होते जाताक्षणीच त्यानीं “ क्या भोजन करना है, जरूर आइये, कहाँ से आते हो, ” वगैरे प्रश्न केले मी पुनेसे म्हणताच आँ पूनासातारा, मी म्हणालों जीहँ लगेच त्यानीं नौकरास वाढण्याबद्दल आज्ञा केली सर्वांस वाटी वाटी खीर, भात, आमटी, भाजी वगैरे जिन्नस वाढले होते परंतु मला परदेशी आदमी म्हणून चागली शेर दांडशेर खीरच भारमीं दिली खिरानेंच पोट भरलें नंतर इतरही जिन्नस आग्रहपूर्वक वाढले बायकापुरुष वगैरे सर्व मंडळी एकाच ओळीत बसली होती पोटभर जेवण झालें बाहेर पडतों तों संध्याकाळ होऊन आरतीची तयारी चालली होती १०।१५ माणसांच्याकरितां जरी पूजा एकानें केलेली चालत असे तरी निरांजन मात्र प्रत्येकाचें लहान मुलांसुद्धा स्वतंत्र पाहिजे असा नियम असल्यामुळें थोड्याच वेळांत जिकडे तिकडे दिवेच दिवे दिसूं लागले मातीच्या पंत्यातून तूप थालून त्या विक्रीकरिता दुकानांत ठेवल्या होत्या मंडळी सारखी खरेदी.

करून आणीत होती. सर्व मंडळींस कुंडासभोवतीं उभे राहाण्यास जागा नसल्यामुळे बरीच मंडळी धर्मशाळेत बसली होती व ती तेथूनच निराजनें ओवाळीत होती. धर्मशाळांचे तीन ही मजले दिव्यानीं भरून गेले होते आपल्याकडील दिवाळीच्या दिव्यांपेक्षां जास्त मौज दिसत होती. साधारणत ५०० तरी दिवे लागले अस्ताील. भारती संपल्यानंतर सर्वांनीं कुंडासभोवतीं दिवे ठेवून प्रदक्षिणा घातल्या व हा समारंभ खलास झाला. क्षीरभवानीस आल्यामुळे पुष्कळ कादिमरी पंडित मंडळी पाहाण्यास सापडली. हसतमुख सुदर ब्रिया व मोकळ्या अंत करणाचे व उदारवृत्तीचे पुरुष पाहून चिडखोरवृत्तीच्या मनुष्याची वृत्ति सुद्धा आनंदी होऊन जाईल मात्र त्याकरितां इकडील गरीब लोकांशी स्नेह जोडला पाहिजे रात्री निजण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा होऊन बसला होता. धर्मशाळा सर्व उघड्या होत्या थोडीशी कुठें निवाऱ्याची जागा होती, ती आलेल्या मंडळींनीं पूर्वीच पटकानून टाकिली होती अगदीं उघड्यावर

शहा हॅम्डन नांवाची मशीद, श्रीनगर.

सर्वांनीं नाकारलेली अशी जागा माझ्या वाट्यास आली तेथें जाऊन तळ दिला. कपडे पावसाने ओले झालेच होते तरी तशांच सतरजा पसरली जवळच श्रीनगरच्या प्रताप कॉलेजातील काहीं विद्यार्थी बसले होते. एकानें चवकशी केली चवकशीअंतीं मी एक शिक्षक आहे हें समजल्यानंतर त्यानें फारच मदत केली प्रथम शेकण्याकरिता कागरी दिली, तीवर मी कपडे वाळविले व आगही शेकलें नंतर आथरण्याकरिता चटई दिली म्हणून सतरजांचा पाघरण्याकडे उपयोग करितां आला मी एकास काश्मीरच्या दुय्यम प्राथमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षणाबद्दल माहिती विचारिली. त्याचें नाव रघुनाथ खोडा असें असून तो इटस्च्या वर्गात होता त्याला पर्शियनमध्ये कविता करण्याचा नाद असून “ मुस्तार्का ” ह्या टोपण नावाने त्याच्या कविता

प्रसिद्ध होतात संस्कृत येत नाही त्यास संस्कृत शिकण्याबद्दल सांगितलें ते विद्यार्थी म्हणाले “ आमच्या इकडे राजकीय चळवळ करणारे लोकच नाहीत वर्तमानपत्रें वाचून आम्हास उपरती होऊन आम्ही हल्लीं खादी वापरतो प्रथमिक शिक्षण संस्थानांत मोफत मिळतें, मात्र सर्काचें नाही हायस्कूलमध्ये २ आण्यापासून १ रु पर्यंत फी असून तीही पालकांच्या उत्पन्नावर अवलंबून आहे गरिबास फी नाही (आमच्याकडे १०००० रु पगार मिळविणाऱ्या पालकांच्या मुलास व १० रु. मिळविणाऱ्याच्या मुलास फीचें प्रमाण एकच आहे) कॉलेजमध्ये मासिक फी अवघी २ रुपये असून तेथेही शेंकडा ४०।५० नादान्या व अर्ध नादान्या आहेत त्यामुळे कारिभरात शेंकडा ९० पंडितांस इंग्रजी येते इंग्रजी शिक्षणामुळें त्याचेंही ध्येय नोकरी हेंच ठरून गेलें आहे. आमच्याकडे लोकास तालीम करण्याचा शोक नाही ” पिळदार शरिराचे कारिभरी पडती माझ्या पाहाण्यात आले नाहीत उत्तम हवापाण्यामुळेंच त्याची प्रकृती काय चांगली राहिल तितकीच—येथून मानसबल नांवाच्या सरोवराची चवकशी करीत दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून चालण्यास सुरवात केली

श्रीरभवांनींणसून मानसबल सुमारे ६ मैल आहे दोन मैलावर एक खेडेंगाव लागले. तेथील एका पंडितानीं चवकशी करून चहा वगैरे दिला सुमारे १० वाजता मानसबल नांवाच्या सरोवराजवळ येऊन पोहोचलों ह्या सरोवराची लांबी सुमारे २॥ मैल असून रुंदी अर्धामैल आहे सरोवराच्या काठावर बरीच लहानलहान गावें वसली आहेत. ह्या सरोवरात मित्र नदीचे पाणी येते म्हणतात ह्या प्रदेशास सिंधदरी असेंही नाव आहे ह्या सरोवरातून होडाने श्रीनगरास जाता येते काठावर एक तंबू ठोकला होता त्यात काहा युरोपियन मडळी दिमळी समोवती डोंगर, काठावर वसलेली सुंदर खेडीं त्यातील सुंदर घरे सरोवराच्या काठावर असलेली सुंदर झाडे वगैरे पाहून फार समाधान झाले. नंतर सरोवराच्या काठानेच चालू लागलो. २ मैल गेल्यानंतर सफापुर नावाचे गाव लागलें येथे पडित मठळींची वस्ती आहे आता जगप्रसिद्ध वूलर सरोवर पाहण्यास जाण्याचा विचार होता त्या चवकशीस लागलों होतो मानसबलाहून वूलर सरोवराच्या काठच्या १८ मैलावर असलेल्या बडापूर गावी वस्तीस जाण्याचे ठरविले होते मानसबलाहून बोटीनें जाता येते परंतु काहीं रुपये भाडे पडतें भाडे आण्यात असते तर विचार केला असता सुबल नांवाच्या गावातून नावा सुटतात अशी बातमी लागली म्हणून सफापुराहून सुमारे १ मैलावर असलेल्या सुबल गावी गेलों तोच १२ चा सुमार झाला दुपारच्या उन्हाचा त्रास होऊं लागला. जवळच एक तीन मजली उत्तम बाधलेले घर होते घराच्या बाहेर बायका उभ्याच होत्या त्याच्या डोक्यावर असलेल्या पाड्या पट्ट्यावरून त्या ब्राह्मणाच्या बायका आहेत हे मी ओळखले मुसलमानांच्या बायकाच्या डोक्यास पादरी पट्टी नसते कडक कॉलरसारखी एक पादरी पट्टी प्रत्येक पंडितानींच्या डोक्यावर असते झाडाखालीं घरासमोरच विश्रांति घेत बसलों. काही वेळानें शेतकऱ्यांच्या वेपातील घरधनी आले त्यांच्या पोषाखावरून त्यास

मुसलमानच म्हटले असते परंतु गळ्यातील जानभ्यावरून ते ब्राह्मण असावेत अशी खात्री झाली. त्यांनी परदेशी मनुष्य म्हणून चवकशी करून भोजनाचे आमंत्रण दिले घरावरून ते बरेच श्रीमंत असावेत अशी सहज कल्पना होत होती ते स्वतः राबून शेती करतात घर जरी उत्तम व मोठे होते तरी घरात मडकीच होती. आग्रह करून त्यांच्या पत्नीने भोजन वाढले परंतु आदल्या दिवशी खाल्लेल्या खिरनिच पोट इतके भरले होते की भूक फार थोडी होती भोजनोत्तर थोडा वेळ गप्पागोष्टी मारीत बसलो. पलीकडेच त्याची बायको मातीने भांडी घाशीत बसली होती नुसत्या कोरड्या मातीने भांडी घासून ती तशीच पुसून ठेवावयाची इकडे चाल आहे त्यास पाण्याची आवश्यकता भासत नाही असे का म्हणून मी शेतकरीगुवास विचारिले ते म्हणाले आता उन्हाळ्याच्या दिवसात एकवेळ पाण्याचा उपयोग करून भांडी स्वच्छ करिता येतील परंतु हिवाळ्यात कसे करणार ? आमच्या इकडे हिवाळ्यात घराबाहेर ५।५ ६।६ फुटाचे बर्फाचे थर रस्त्यावर पडतात घराच्या बाहेर पडणे म्हणजे प्राणसंकट इतकी थडी असते. अशा वेळी पाण्यात हात घालणे शक्यच नसते म्हणून आमच्याकडे कोरड्या मातीनेच भांडी घासण्याची चाल आहे आपल्याकडील खेडेगावातील लोकांप्रमाणेच इकडील खेड्यातील लोक सुद्धा पाहुण्याचे आदरातिथ्य फार चांगले करतात योग्य वेळी घातलेल्या भोजनाबद्दल त्याचे आभार मानून चालण्यास सुस्वात केली

सुबलपासून सदराकूट नावाच्या गावाकडे निघालो सदराकूटला जाताना उजव्या हातास निरनिराळ्या रंगाच्या फुलझाडांची शेते व पलीकडे डोंगर व डाव्या हातास हिरव्यागार गवताचा समुद्र व पलीकडे पाण्याचा कालवा असा मोठा रमणीय देखावा दिसत होता रस्ता चांगला बाधलेला आहे सुबल ते सदराकूट अंतर ४ मैल आहे येथेही नाव मिळाली नाही येथून सडक तशीच पुढे **अजस** नावाच्या गावाी गेली आहे तेथे नक्की नाव मिळेल असा तपास लागला सडकेने गेल्यास लाब पडते म्हणून सदराकूट गावातून अजसला पायवाट गेली आहे तिनेच गेलो सुमारे २।१ मैल चालल्यानंतर वदर आले येथे कऱ्याच नावा उभ्या होत्या वाटेत एका मुसलमानाने जेवण झाले आहे काय ? नमल्यास चला शिधा देतो, जेवण तयार करून जा म्हणून सांगितले ह्या प्रातात पडित लोकाची वस्ती फार थोडी बहुतेक लोक मुसलमान आहेत परंतु ते चांगले आहेत. अजस हे गाव **सफैता** नावाच्या वृक्षाच्या झाडीत बसले आहे झाडी इतकी दाट आहे की दिवसा भर १२ वाजता सूर्यप्रकाश खाली पोहोचवावयाचा नाही **वूलर** सरोवराच्या पाण्याचा एक कालवा **मानसबलला** मिळविला आहे तो **अजस**वरून गेला आहे नाववाले गिन्हाइकाची वाटच पहात होते मी गेलो तो ३ चा सुमार झाला होता मला वाट पाहण्यास सवड नव्हती अद्दून **बंडापूर** ८।९ मैल होते व दिवस मावळण्यापूर्वी तेथे जाऊन पोहोचणे जरूर होते म्हणून मी स्वतंत्रच नाव एकट्याकरिता भाष्याने केली. भाडे घासाघिशीने ३ आणे ठरले. पाय

लांब करून टेकून आरामशीर बसलो थकल्यामुळे विभ्रातीची जरूर होतीच. आज सुप्रसिद्ध वूलर सरोवर पाहाण्यास मिळणार म्हणून आनंद वाटत होता नावेच्या डाव्या हातास सुंदर दाट झाडी होती तिच्या छायेतून नाव चालल्यामुळे उन्हाचा त्रास होत नव्हता. उजव्या हातास सडक असून पलीकडे हिरवेगार डोंगर होते मोठा आनंद-दायक देखावा होता सुमारे १ मैल कालब्यातून गेल्यानंतर नाव वूलरसरोवरांत शिरली. ह्या सरोवराची लांबी सुमारे १३ मैल असून रुंदी ७ मैल आहे ह्या सरोवराने सुमारे १०० चौस मैलाचा प्रदेश व्यापून टाकिला आहे लहानसा समुद्रच वाटला सूर्य अस्तास जाण्याच्या बेतात होता तोंच नाव किनाऱ्यास पोहोचली ह्या सरोवराच्या काठचा सूर्यास्त पाहाण्याकरिता लांबलाबचे लोक येतात इतका तो देखावा मजेदार असतो सरोवराचे पाणी दाल सरोवरामाखे स्वच्छ नाही, साधारण गढूळच आहे. इतक्या उंचीवर इतके मोठे गोड्या पाण्याचे सरोवर जगात नाही म्हणतात नाव थेट बंडापरपर्यंत जात नाही तेथून १॥-२ मैल लांबच उभी राहाते. नावेतून उतरून चालू लागलो तो संध्याकाळ झाली संध्याकाळी ७ च्या सुमारास गावात पोहोचलो आरंभोच पोष्ट ऑफिस लागले पोष्टमास्तरसाहेब भेटले त्याजपाशी धर्मशाळेची चवकशी इंग्रजांत प्रश्न विचारून केला ते म्हणाले, धर्मशाळेत कशाला आमचेकडेच राहा, काहीं हरकत नाही फारसे आढेवेडे न घेता सामान ठेवून गाव पाहाण्यास गेलो हे ठिकाण शिखरावर नेहमी बर्फ पडणाऱ्या डोंगराच्या पायथ्या-जवळ वमले आहे म्हणून येथील हवा फार सुंदर आहे सस्थानच्या लष्करातील १०० शिपायांची येथे राहाण्याची सोय केली आहे व आळापाळीने सर्व शिपायास येथे आणून ठेवतात येथून सस्थानच्या सरहद्दीवरच्या गिलगिट प्रांतास सुरवात होते

गिलगिट हे ठिकाण येथून १९६ मैल दूर आहे सर्व रस्ता डोंगरातून आहे ह्या प्रांतातील लोकांस गिलचे म्हणतात बंडापूर ज्या डोंगराच्या उतरणीवर बसले आहे त्यावर बर्फ पडत असल्यामुळे ते वितळून वाहाणाऱ्या पाण्याचे प्रवाह सर्व गावातून चालले होते गावातून फिरून आलो. मास्तरसाहेबही फिरून आले होते. मास्तरसाहेबाचे नाव पंडित श्रीधरजी रैना असून ते मोठे आनंदी गृहस्थ आहेत. त्यांनी पोस्टासमोर सुंदर बाग तयार केली आहे चारी बाजूनी गुलाबाची झाडे लावून मध्येंच बमण्याकरिता जागा केली आहे पोस्ट ऑफिस उंचावर आहे तेथून सुमारे १ मैलपर्यंत सपाट प्रदेश आहे. त्यांत असलेल्या बागांमुळे तो प्रदेश हिरवागार दिसतो व पलीकडे समुद्रप्रमाणे पसरलेले वूलर सरोवर दृष्टीस पडते. हा देखावा पाहात व पुस्तक वाचत ते तासचे तास बसतात असे त्यांनी सांगितले गाव डोंगराच्या उतरणीवर बसले असल्यामुळे एका घराच्या डोक्यावर दुसरे घर अशी घराची बाधणी झाली आहे गावांत धर्मशाळा, देऊळ वगैरे सर्व सोई प्रवाशांकरिता आहेत. येथून वूलर सरोवराच्या अगदी समोरच्या तीरावर शोपूर म्हणून गाव आहे. तेथे वूलर सरोवर नावेतून ओलाडून जावे म्हणून मी येथे आलो होतो. मी मेलो त्या दिवशी हवा

वादळी होती व तशीच दुसऱ्या दिवशीं असण्याचा संभव होता वादळामुळे लहान होड्या मध्येच उलटतात मोठ्या होड्या सध्या सुटत नाहीत तरी तुम्ही चालतच शोपूरला जा असा तैथील पी. डब्ल्यू. डी मधील गृहस्थ पंडित कंठराम ह्यांनी सल्ला दिला व तो मजला पटला म्हणून मी चालतच जाण्याचे ठरविलें. शिवाय नावा बंदरातून सकाळीं ६ वाजतां सुटतात व बंदर गावापासून १ मैल लांब आहे म्हणजे रात्रीं बंदरावर वस्तीस गेलें पाहिजे, हेही मला त्रासाचें वाटले तळास सपाट असलेल्या नावा लवकर उलटतात शोपूर येथून सुमारे १८ मैल दूर आहे रात्री मास्तरसाहेबाकडेच पुख्खा झोडला जेवण काश्मिरी पद्धतचिंच झाले मात्र रात्रीं निजताना चांगलें आटीव दूध मास्तरांनीं प्यावयास दिले बऱ्याच गप्पा झाल्या आतापर्यंत भेटलेल्या मंडळींत मास्तरसाहेबाची सापत्तिक परिस्थिति बरी दिसली त्यांनीं प्रश्नही मोठा चमत्कारिक विचारला ते म्हणाले तुम्ही काश्मीर बहुतेक पायांनी फिरून पाहिले तर काश्मिरी लोकांत कोणते दोष तुम्हास आढळले तें सागा मी त्यास गुण सागण्यास तयार झालों त्याचा मनमिळाऊपणा, कुशाग्र बुद्धि, उदारपणा, दिलदारपणा, पाहुण्याचा आदरसंस्कार, सचोटी वगैरे गुणांची मी तारीफ केली परंतु त्यांनीं दोष मागाच, आम्हास ऐकावयाचे आहेत असा आग्रह धरल्यामुळे मी बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या त्यापैकी आठवतात तितक्या येथे देतो

(१) शरीरप्रकृतीकडे स्वतंत्र लक्ष नाही. परमेश्वराच्या कृपेनें काहीं चांगली राहिल तितकीच पिळगटार दंडाचा एकही पंडित मला आढळला नाही—सुसलमानात मात्र मशक्त लोक आढळले कारण ते शेतात काम करितात—

(२) छात्रिक्षणाची अनास्था

(३) चाळ देशस्थितीबद्दलचें औदासिन्य

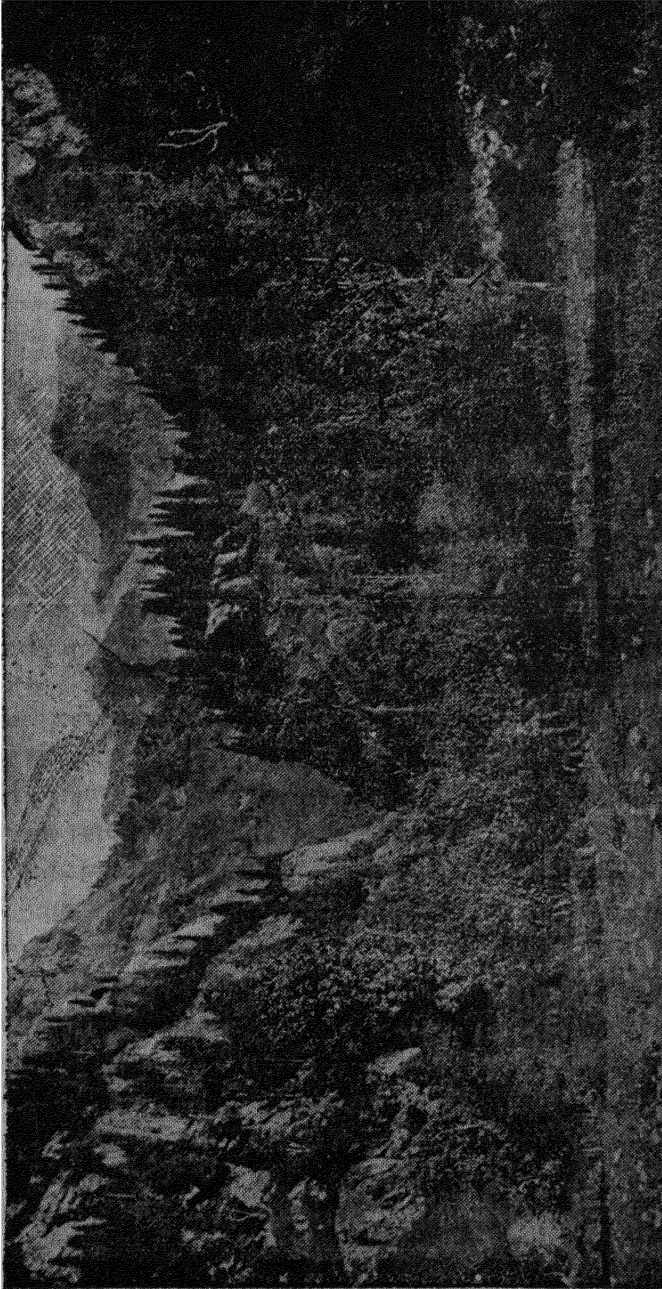
(४) अस्वच्छपणा—कारण कपडे भरपूर असले तरी मळकट असतात

त्यांनीं सर्व प्रश्नांचे एकच उत्तर दिलें व तें म्हणजे [Poverty] दारिद्र्य व नंतर कलमवार खुलासाही केला

(१) पोटाकरितां दिवसभर काम करावे लागतें म्हणून शरीरप्रकृतीकडे पाहाण्यास वेळ मिळत नाही व काम करूनही इतका थोडा पैसा मिळतो कीं दूध, तूप वगैरे पदार्थ विकत घेण्यास परवडत नाही

(२) घराच्या बाहेर पडावयाचे म्हणजे कपडे चांगले पाहिजेत पोटाची खळगीं भरून फार थोडा पैसा शिल्लक राहातो त्याचे थंडीच्या निवारणाकरितां शक्य तितके कपडे घेतलेले असतात परंतु त्यांस काम फार पडतें. २।२ सेट ठेवणें परवडत नाही म्हणून वार्डेट कपडे घालून शाळेंत जाण्यास मुलींना लाज वाटते लोक परंपरागत रूढीला चिकटलेले आहेत

(३) देशस्थितीचा विचार करणारा वर्ग म्हणजे सुशिक्षितांचा परंतु संस्थानांतील सुशिक्षितांचा जो पंडितांचा वर्ग तो सर्व सरकारी नोकरींत अडकून गेला

दंनिन लिडर दरिचा देखावा काश्मीर

आहे. म्हणून त्यापैकी कोणी बोलू शकत नाहीत खालच्या वर्गास कळत नाही. दिवसेदिवस सुशिक्षिताची बेकारी वाढत आहे तिचा परिणाम राजकीय चळवळ होण्यात कदाचित् होईल

(४) थंडीमुळे कपडे सारखे घालावे लागतात. धुवावे तर लवकर वाळत नाहीत जादा कपडे नाहीत म्हणून अस्वच्छता आहे मी त्यास ब्लॅकटेावर जेवण्याचे कारण विचारिले ते म्हणाले आमची पूर्वापार चाल जमीन चांगली सारवून तीवर ताट ठेवून जेवण्याची आहे, परंतु थंडीच्या दिवसात पाण्यात हात घालून जमीन सारवणे अत्यंत कठीण असल्यामुळे थंडीच्या दिवसात ब्लॅकटेावर जेवण्याची परवानगी आमच्या शाळात ठेवली आहे कापसाच्या वस्त्रांत जीव जंतू राहातात तसे ब्लॅकटेांत राहात नाहीत म्हणून ते पसंत केले आहे आम्ही सुधारक मंडळी नेहमीच ब्लॅकटेाचा उपयोग करू लागतो. आमचे वडील जमीन सारवून तीवरच जेवतील त्यांस ही आमची सुधारणा पसंत नाही ही आमच्याकडे आता फ्याशन झाली आहे परंतु शाळेत मुली पाठविणाऱ्या सुधारकांस मात्र अजूनही त्रास होतो रात्री झोपण्याकरिता अंधरूणपांघरूण भरपूर मिळाले तेथून बर्फप्रदेशास सुरवात असल्यामुळे व हे ठिकाण सरोवराच्या काठावर असल्यामुळे थंडीचे प्रमाण फार होतें, पण पांघरूण इतके उबदार दिले होते की रात्री आंगातून घाम बाहेर आला आज बरेच दिवसांत न मिळालेली गोष्ट म्हणजे (हिंदुस्तानटाइम्स) हे इंजनी वर्तमानपत्र मास्तरसाहेबाकडे मिळाले. खेडेगावातून फिरताना जग सुटल्यासारखे झाले होते वर्तमानपत्र वाचून शोषी गेलो सकाळी उठून पडितजांचे आभार मानून त्यांचा निरोप घेतला. आज चालण्याच्या प्रवासाचा शेवटचा दिवस होता. म्हणून जसा बैल घराच्या ओढीने जोराने चालतो तसा थोडासा उत्साहाने चालत होतो. रस्ता मोठा मजेदार होता. डाव्या हातास सुंदर झाडे असलेला प्रदेश असून पलीकडे समुद्राप्रमाणे वाटणारे वृक्ष सरोवर दिसत होते उजव्याहातास बर्फाच्छादित पांढऱ्या शुभ्र डोंगराची रांगच्यारांग लागली होती वाटेत खळखळ वाहाणारे पांढऱ्या गोळ्यानी भरलेले स्वच्छ पाण्याचे ओढे सारखे लागत होते हा प्रदेश पाहून नेपाळच्या प्रवासाची आठवण झाली. नेपाळ प्रांतातील प्रवास चढउताराचा व हा सपाटीवरचा इतकाच फरक बंडापूरपासून सुमारे दोन मैलावर एक खेडेगाव लागले तेथे रस्त्याची चवकशी केली सर्व रस्ता वृक्षच्या काठाकाठानेच आहे मंडळी म्हणाली आता शोपूरपर्यंत ब्राह्मणवस्ती नाही; कोठे जेवण कराल ? हाताने स्वयंपाक करण्यात वेळ मोडाल तर रात्र होईल, मध्येच मुकाम करावा लागेल स्वयंपाक मुसलमानाकडे करावा लागेल व वस्तीही त्यांजकडेच करावी लागेल येथे जेवण करून जा. तसें जाऊ नका. जेवणाकरिता यावर्गे म्हणजे १॥ तास फुकट घालविणे हेही जिवावर आले. मंडळी तर आप्रहू सोडीनात. एक पडितजा म्हणाले तुम्हास जाण्याची घाईच असेल तर आमच्याकडे कालचा भात आहे, चालत असल्यास चला. उपाशी १८ मैल चालण्यापेक्षा शिळा भात खाणे पसंत करून

रयाजकडे गेलों थंडीच्या दिवसांत थंड प्रदेशांत थंड पाण्याशीं तो थंड भात कसाबसा घशाखालीं लोटला चांगली थंडी वाजू लागली, परंतु पंडितजींनीं गेल्याबरोबर चहा-चीही ऑर्डर देऊन ठेविली होती तीमुळे बचावलों नेपाळच्या प्रवासाच्या वेळीं असल्या भोजनाचे प्रसंग बरेच आले, परंतु लहानपण कष्टात गेलें असल्यामुळे त्यांचा विशेष कांहीं त्रास वाटला नाही परंतु त्यापुढें आता १२ वर्षे कांहींसा सुखात काळ काढल्यामुळे जीभ तक्रार करूं लागली, परंतु मनानें तिचा अर्ज काढून टाकून पोट, पाय इत्यादिकांच्या म्हणण्याचाच पहिल्याप्रथम विचार केला व त्या जेवणाचा स्वीकार करणें जिभेस भाग पाडलें. जेवण झाल्यामुळे चालण्यास एकप्रकारचा हुरूप आला. मी गेलों त्याच दिवशीं गांवात एक मुलगा मयत झाला होता गावातील मंडळी त्या सडबडीत होती. मोठमोठीं लाकडे घेऊन मंडळी स्मशानाकडे चालली होती. प्रेत भाकडाच्या २ फळ्या एकास एक बांधून त्यावरून तेथें नेऊन ठेविलें होतें दहन कर-त्याकरिता एके ठिकाणी जागा चांगली सारवून तीवर रांगोळी काढली होती व पलीकडे होमहवन चाललें होतें. नंतर चिता रचून अग्नी देण्याची त्याची चाल दिसली परंतु जास्त वेळ तेथें उभें राहाणें अप्रशस्त वाटल्यामुळे पुढचा रस्ता सुधारला सुमारे अर्धा मैल जातो तोंच पाठीमागून एक मुसलमान शोपूरला जाणाराच आला व तुमचा बोजा मजपाशीं द्या, मला काहीं मजुरी देऊं नका, मलाही शोपूरलाच जाव-याचें आहे असें म्हणून बोजा देण्याबद्दल फार आप्रह करूं लागला तोंडावरून तो लबाड दिसला नाही म्हणून बोजा त्याच्या स्वाधीन करून चालण्यास सुरवात केली.

बंडापूरपासून सुमारे ५।६ मैलांवर किमाघाट नावाचे गाव लागलें रस्ता कच्चा आहे १।२ रुपयांस बंडापुराहून शोपूरला जाण्यास घोडी मिळतात परंतु त्यांचा धनी बरोबरच येत असल्यामुळे ती माणसाच्याच चालीनें चालतात. तो प्रवास फारसा सुखावह नाही किमाघाटहून ६ मैलावर क्यूनुसा अगर टक्की नांवाच्या गावापर्यंत सरोवराच्या कांठाकांठानें नावेंतून जाता येते असें समजलें. सरोवराच्या मध्या-वर नाव उलटण्याचा संभव असतो तितका कांठाशीं नसतो म्हणून ४ आण्यांत दोघास नेण्याकरितां एक नाव ठरविली वूलर सरोवरानून शक्य तितका जास्त प्रवास नावेंतून करावा अशी फार इच्छा होती व संपूर्ण चालण्याचा आतां त्रासहि वाटत होता सारखे १८ दिवस चालणेंच चाललें होतें. सुमारे ४ मैल प्रवास सुखानें झाला व पुढें नाव थोडीशी खोल पाण्याकडे वळली तोंच बारा सुटून पाऊसहि पडण्यास सुरवात झाली. नाव हेलकावे खाऊं लागली एकदोनदां तर उलटते कीं काय असें वाटून पोटांत गोळा उठला. सरतेशेवटीं नावाज्यास नाव किनाऱ्यास घेण्यास सांगितलें. “ मूर्खा-सारखा वादळ असताना नावेंतून जाऊन बुडून मेला ” ह्या कीर्तीपेक्षा वादळास भिऊन नाव सोडून दिली ही अपकीर्ति पत्करून रस्ता धरला. नाहीतर तळ पहाण्याची वेळ आली असती. नाववाल्यास ठरलेले पैसे देऊन वाटेस लावले. सुमारे २ मैल चालल्यानंतर एक डोंगर लागला. ह्याच्यावरून रस्ता गेळा आहे, चढाव

फारसा नाही डोंगरमाथ्यापासून **शोपूर** ७ मैल आहे. डोंगर उतरल्यावर पक्की सडक लागते. सडकेच्या दोहों बाजूस सुंदर झाडी आहे दुपार झाली होती, तरी चालण्याचा त्रास वाटत नव्हता सुमारे ३१-३॥ वाजता **शोपूरला** पोहोचलो हें एक लहानसें गाव **चूलर** सरोवरास झेलम नदी मिळते त्या ठिकाणी बसलें आहे हें ब्लॅकटेकरिता प्रसिद्ध आहे येथून झेलम नदीतून नावेने **बारामुळा** येथें जाता येतें.

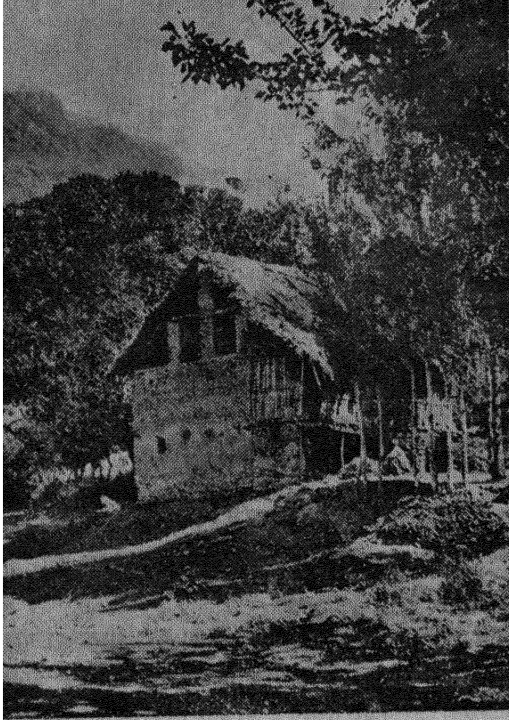

झेलम नदीवरील झुलता पूल

परंतु सडकेनेंही जाता येतें मोटारीस ५।६ आणि पडतात आज वस्ती बारामुळा करण्याचा विचार केला होता. **शोपूरहून** ३ मैल सडकेनें गेल्यानंतर **श्रीनगरहून** पिंडीस जाणारा रस्ता लागतो येथून ७ मैलावर **बारामुळा** आहे. १० मैलास ३ आणि प्रमाणे टांगा मिळाल्यामुळे टांग्यातून गेलों वाटेंत सुंदर झाडी आहे **काश्मीरमध्ये** **बिलो**, **चिनार**, **तूत व सफेता** हे वृक्ष मुख्यतः दृष्टीस पडतात **श्रीनगर** ते **शोपूर** अंतर ३० मैल आहे. **बारामुळा श्रीनगरपासून** ३४ मैल आहे.

बारामुळा हें झेलमनदीच्या दोन्ही तीरावर वसलें आहे नदीवर एक मोठा ताराचा झुलता पूल बांधला आहे येथें व्यापार फार मोठा चालतो बारामुळा येथून जवळच **गुलमर्ग** म्हणून एक सुंदर हवेचें ठिकाण आहे ह्या ठिकाणी बाराही महिने पाऊस पडतो म्हणून येथें उन्हाळ्यात तीन चार महिनेच रहाता येतें. पुष्कळ युरोपियन लोक येथे जाऊन रहातात ह्या ठिकाणी सुंदर रंगाचीं फुलझाडें कित्येक मैलपर्यंत पसरली आहेत **श्रीनगर** ते **गुलमर्ग** अंतर २५ मैल आहे. मी गुलमर्ग पाहण्यास गेलों नाहीं बारामुळा येथें विजेचा मोठा कारखाना आहे त्यामुळे गांवात जिकडे तिकडे विजेचा चकचकाट दिसत होता येथून **रावळपिंडी** पर्यंत स्वस्त मोटार मिळेल अशी बातमी लागली होती मिळाली नसती तर चालत जाऊनहि **रावळपिंडी**

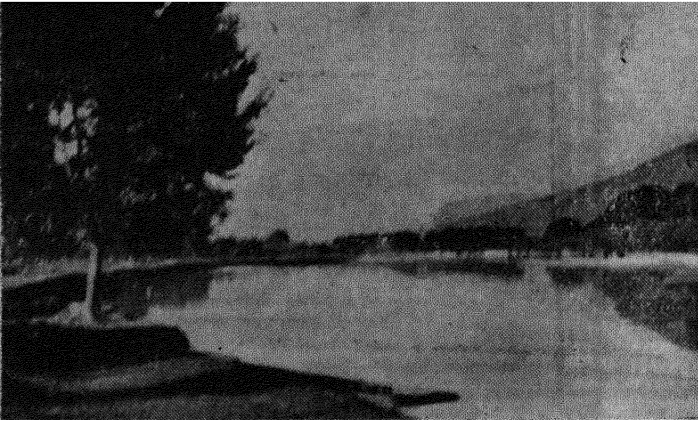
गाठता येईल इतके दिवस अंगावर होते परतु डोंगराळ मुलखांतून मोटारीने प्रवास करण्याची ही एकप्रकारची मजा अमते दुसरें ह्यापुढें देखावा कमी कमी प्रमाणात दिसत जाणार कारण प्रवास सुंदर प्रदेशाकडून रुक्ष प्रदेशाकडे होणार अर्थात नवीन नवीन चांगले देखावे पाहून उत्पन्न होणारा उत्साह ह्या वाटेने उत्पन्न होणें शक्य नव्हते म्हणून चवकशीस लागलो वाटेत एका सद्गृहस्थानी २ रु पेशा जास्त पैसे देऊं नका म्हणून मुद्दाम बजावून सांगितले होतें मे महिन्यात बाहेरचे लोक काश्मिरात येत असतात व ते आगष्टअखेर काश्मीर सोडतात, म्हणून मोटारवाल्यास श्रीनगराहून

काश्मिरा झापडा

परत रावळपिंडीस जाताना मे महिन्यात गिन्हार्ईक मिळत नाहीं एकादें गिन्हार्ईक असलें तर त्याच्याकरिता उड्या पडतात पुष्कळशा मोटारी दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रावळपिंडीस जाणार होत्या बऱ्याच मोटारएजंटाचा घोळका जमला व त्यानीं ५ रु पासून सुरवात केली. मी २ रु. बोलून स्वस्थ बसलों ४ या. ३ तरी या म्हणून त्यानीं बरीच कटकट केली शेवटी एकजण २ रुपयास कबूल झाला मोटारचा धंदा करणारे लोक बहुतेक मुसलमान आहेत व त्याचा पंजाबशीं नेहमीं संबंध येतो

म्हणून त्यांच्यामध्ये हिंदूबद्दलचा द्वेष वसत असतो तसेच इप्रजी राज्याशी आलेल्या संबंधामुळे फसवेगिरीतहि ते निष्णात असतात म्हणून मला बरीच सावधगिरी बाळगावी लागली. एजंटाने लगेच पैसे मागितले व तिकीट फाडून देऊ लागला मी त्यास सांगितले तिकीट उद्धृत चालणार नाही, इप्रजांत मी सागतीं तशी २ रुपयांची पावती लिहून देशील तर पैसे देईन ही ना करितां करितां तो तयार झाला झोंपण्याकारितां एजंटार्ची खोली होती तिचाच आश्रय केला गावात एक वैष्णवाची खाणावळ होती तेथे भोजन २ आप्यात उरकलें रात्री खाटाहि एजंटकडूनच मिळाली. मी एजंटस परे ओळखले हें त्यास आढळून आल्यामुळे तो माझ्याशी फार सभ्यपणानें

सिंद दरी

वागला मात्र दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यानें वाटेत भरावा लागणारा १२ आणि कर तुम्ही भरा असे सांगितले कराची गोष्ट आदल्या दिवशी आगाऊ माहीत असती तर तसा स्पष्ट खुलासा पावतीत केला असता कारण कर मोटारवाल्यापासून घेतात परंतु त्यानें ऐत्या वेळी सांगितल्यामुळे १२ आणि जादा खर्च झाला वाटेत ३ टिकाणी कर भरावा लागतो मोटार सकाळी सुमारे ९ वाजता निघाली पुढे कदाचित् जेवण मिळणार नाही म्हणून बारामुळा येथेच सकाळी भोजन उरकून घेतलें होतें. सुमारे १० वाजता बारामुळ्याहून २९ मैलावर असलेल्या उरी नांवाच्या गावी मोटार थांबली येथे मोठी बाजार पेठ असून वैष्णवाच्या खाणावळीही आहेत मोटार येथे चांगली पाउणतास थांबली. येथून उतारास आरंभ होतो एका आगास पर्वत व दुसऱ्या आगास सपाट्यानें वाहाणारी नदी त्यामधून रस्ता गेला आहे उरीपासून ४८ मैलावर असलेल्या डुमेल नावाच्या गावी मोटार सुमारे २१-२२ वाजता पोहोचली. मोटारीत मी एकटाच रावळपिंडीस जाणारा उतारू होतो, त्यामुळे पाय ताणून वाटेक तसे

बसता येत होतें मोटार १६ माणसाची होती. मधून मधून थोड्या अंतरावर जाण्याकरितां कांहीं लोक बसत २, २, ४, ४, पैसे भाडे देऊन उतरून जात मोटारला **डुमेल** येथें १० रु कर भरावा लागतो. मोठेंच जकातीचें ऑफिस आहे व रस्त्यावर एक मोठा अडसर लावून ठेविला आहे येथें सर्व उतरूनच्या सामानाची शब्ती

सिंदू दरीवरील कोलाहोई पर्वत.

होते व जकातीस योग्य अशा सामानाची जकात देऊन मग मोटार जाण्यास परवानगी मिळते माझ्याकडून कांहीं जास्त पैसे काढावे अशी मोटारवाल्याची फार इच्छा होती ती साध्य मात्र झाली नाही मोटारवाला **डुमेलला** मला म्हणाला मजपाशां कर भरण्यास पैसे नाहीत, मला १० रु उसने द्या, **रावळपिंडीस** गेल्यावर परत देईन ह्यास पैसे उसने देऊन **रावळपिंडीस** गेल्यावर ह्याने कानावर हात ठेवल्यास अगार आज उद्यां केल्यास काय करावयाचें तेथें तर मुसलमानांचें प्राबल्य, म्हणून मी नाही म्हटलें. तो म्हणाला नाहीतर आज येथेंच मुकाम करावा लागेल. मी त्यास सांगितलें मी ही गोष्ट येथील तशीच रावळपिंडीच्या पोलिस ऑफिसरला कळवीन. येथील पोलीसकडे आतांच फिर्याद देतां मला चांगलें इंप्रजी येत आहे. तुम्हा परवाना रद्द करण्याची वेळ आणीन पहा पाहिजे तर व लगेच खालीच उतरलों तेव्हां तो ताळ्यावर आला मग गांवातून पैसे घेऊन येतां कृपा करून पोलीसला कळवूं नका असें म्हणाला म्हणून मी बेत रहित केला सुमारे १ तासानें मोटार सुटली. **डुमेलजवळ** एक लोंबता पूल बांधला आहे त्यावरून मोटार जाते. आतां मी एकटाच मोटारीत राहिलों होतो मी व मोटार ड्रायव्हर असे दोघेच जंगलांतून चाललों होतो. वाटेंत मोटार वारंवार बिघडून थांबू लागली. मोठ्या त्रासानें संध्या-

काळीं ७ वाजतां डोमेलपासून ३१ मैलावर कोहाला नावाच्या गांवां मोटार थांबली ह्याही गावाजवळ नदीवर पूल बांधला आहे तो ओलाडावा लागतो. गावांत एक गुरुद्वार आहे एक वैष्णवाची खाणावळही आहे मात्र तांत भात मिळाला नाही. २ पैशास एकप्रमाणें ४ पोळ्या (अर्थात् भाजी फुकट) घेऊन रात्रीचें भोजन उरकलें ह्या गांवां माणशां ६ आणेप्रमाणें कर प्रवाशास द्यावा लागतो. काश्मीर-मध्ये मोटारीना सूर्यास्तानंतर व सूर्योदयापूर्वी प्रवास करण्याची परवानगी नाही व बैलगाड्यास सूर्यास्तापूर्वी व सूर्योदयानंतर प्रवास करण्याची परवानगी नाही त्यामुळें मोटारी व बैलगाड्या ह्यांची गाठ रस्त्यात कधीच पडत नाही बैल मोटारीस वुजून काहीं बैलगाड्या डोंगराखाली कोसळल्या म्हणून हा नियम केला म्हणतात घोड्याच्या गाड्यास मात्र काहीं निर्बंध नाही. बैलगाड्या रात्रभर चालतात व दिवसा विश्रांती घेतात बराच माल बैलगाड्यातून श्रीनगरास जातो रात्री मोटारींतच झोपलो मोटार सुमारे ७॥ वाजतां चालूं झाली येथून सारखी चढावास सुरवात झाली. चढाव सुमारे २८ मैल आहे काहीं वेळानें उतारास सुरवात झाली काहाळ्या-पासून सुमारे ४७ मैलावर चत्तर नावाच्या गावाजवळ मोटार थांबली येथें माणशां ६ आणे कर द्यावा लागला येथून रावळपिंडी १७ मैल दूर आहे आता चांगला उन्हाळा जाणवूं लागला दुपारी ११ च्या सुमारास रावळपिंडीस सुखरूप पोहोंचलो रेल्वेस्टेशन नजरेस पडल्यावर घरां पोहोंचल्याचा आनंद झाला व रेल्वेनें मजल दर-मजल करीत ता ३-६-२९ रोजीं पुणें गांठलें

ज्या परमेश्वराच्या कृपेने हा सर्व प्रवास सुखरूप पार पडला त्याचे आभार मानून मी वाचकाची रजा घेतो.

आली तैसी मना केली खटपट
वाईट का नीट देव जाणें ॥ १ ॥

तुकाराम

प्रवासासंबंधी माझे कांहीं विचार.

प्रवास करावा असे सर्वांस वाटते परंतु जितकी पुस्तकी शिक्षणाची आवश्यकता सर्वांस वाटते तितकी प्रवासाची वाटत नाही म्हणून हिंदुस्तानात कूपमंडूक वृत्तीच्या लोकांचा भरणा फार झाला आहे व त्याजकडून देशपर्यटण ज्याच्या हाडीमासी खिळलेले आहे अशा इंग्रजांचा प्रतिकार होऊं शकत नाही.

प्रवासास पैसा लागतो अशी तक्रार पुष्कळ लोकांची आहे परंतु पुस्तकी शिक्षणास कोठे पैसा लागत नाही? बी. ए. च्या परीक्षेसच ५० रु नुसती बसण्याची फी आहे इतर खर्च शिवाय, त्याच ५० रुपयांत हिमालयाचे व गंगायमुनाचें दर्शन सहज होईल जर्मनीतील चाभारास गंगायमुनाचा सगम व हिमालय पाहण्याची इच्छा असते (प्रो गुणे याचा युरोपचा प्रवास पान १७५) तर आमच्याकडच्या सुशिक्षितास—मी बऱ्याच लोकांस तर माक्षर समजतां—अद्याप प्रवासाचे महत्त्व पटावयाचें आहे पैसा नसल्यास भिक्षावृत्तीने प्रवास करावा जर भिक्षावृत्तीने पुस्तकी शिक्षण घेण्यास लाज वाटत नाही तर प्रवासास का वाटावी—मी वार, मायुकरा, फंडातील मदत ह्या सर्वांस भिक्षावृत्तीच समजतां—चालत प्रवास केल्यास खर्च अगदी थोडा येतो तो अंगावर घ्यावा हिंदीमध्ये एक म्हण आहे “ या घुमे अमीर या घुमे फकीर ” एक अमीर तरी फिहं शकतो अगर एक फकीर तरी फिहं शकतो— काही तरी काम करून फिरण्याची इच्छा करावी तर हिंदुस्तानात काम करून घेऊन पोटास घालणारे लोकच नाहीत ते फुकट जेवावयास घालतील पण काम करून घेणार नाहीत. हिंदुस्तानात कामकऱ्यापेक्षा भिक्षेकऱ्यास पोटभर जेवावयास मिळते

पुष्कळांची अडचण काय करावें हो जाणार होतो परंतु कोणी जोडीदारच मिळत नाही ही ही सबब खोटी आहे सरकारने बाधलेल्या सडकांवरून माणसें चालतात चालावयास सुरवात केल्यास मागून कोणी तरी येऊन भेटतोच त्याच्याशीच समरस होता आले पाहिजे व त्याजबरोबरच संभाषण करून ज्ञानप्राप्ति करून घेतली पाहिजे त्याचे व आपले विचार न पटल्यास त्यास सोडून देता येते परंतु बरोबरच्या स्नेह्याच्या व आपल्या विचारात तफावत पडल्यास उभयतास त्रास होतो. करिता हिंदीतील— “ मन मिळे तो मेळा नहि तो सबमे भला अकेला ” ह्या म्हणीप्रमाणे एकटेच फिरावें हे उत्तम. परमेश्वर सर्वत्र सहाय्यकारी असतोच

कोणापासून आपणास त्रास होईल अशी भावना मनामध्ये न धरितां निर्भयपणानें चालले म्हणजे “ नंगासे खुदा बेजार ” ह्या म्हणीप्रमाणें परमेश्वरही त्रास देऊं शकत नाही मग मनुष्याची गोष्ट कशास पाहिजे परंतु मनुष्यांत हिमत पाहिजे हिंदीत म्हणच आहे “ हिंमत मर्दा तो मदत खुदा ”

पार्यी भिक्षावृत्तीने केलेल्या प्रवासापासून अनेक फायदे होतात पैकीं काहीं देतो.

(१) संध्याकाळीं ६ ते सकाळीं ६ दिव्याच्या अभावामुळे स्वस्थ विचार करीत पडावें लागतें त्यामुळे ज्या तत्त्वांचा उलगडा पुस्तकांचीं पारायणे केल्यानेंही होत नाहीं त्यांचा उलगडा दिवसा पाहिलेल्या अनेक चमत्कारीक गोष्टींचा विचार करून सहज होतो.

(२) भिक्षेकन्यास काहीं किंमत व जगाच्या दृष्टीनें काहीं अकूल नसल्यामुळें जग सावकाशीनें चागले पाहाता येते व आपली स्वतःचीही खरी किंमत कळून येते कारण ज्या गावात लोक आपणास ओळखतात त्या गावात भिळणारा मान हा आपले सगेसोयरे वाडवडील ह्यांच्यामुळें लोक या बसा चहा प्या वगैरेप्रकारे आपला मान मरातव करितात परंतु ज्या ठिकाणी आपणास कोणी ओळखत नाहीं अशा-परदेशात आपल्या कर्तबगारीवरच मान मिळू शकतो म्हणून आपली खरी किंमत काय आहे हें अजमावण्याकरिता प्रत्येकाने एकवार जरूर प्रवास करावा

(३) हिंदी इम्रजी, वगैरे भाषांची बोलण्याची सवय आपोआप वाढते कारण त्या भाषात बोलल्याशिवाय गत्यंतरच नसते

(४) वेळेवर भिळेल तें अन्न खावें लागत असल्यामुळे जिभेची चव नाहींशी होते व मनुष्य खाण्यासमयात सुखी होतो

(५) ठराविक वेळा अन्न मिळत नसल्यामुळें कोठ्यास वाटेल तितका वेळ थावण्याची अगर वाटेल ते अन्न पचविण्याची ताकद येते

(६) भाडण म्हणून त्रास होण्याचा संभव असल्यामुळे पुष्कळ वेळा अनेक अपमान सहन करावे लागतात त्यामुळे सहनशीलता वाटते

(७) अनेक त्रिषयांच्या अभ्यासी लोकाजवळ भाषण करण्याचा प्रसंग येत असल्यामुळे समयसूचकता व बहुश्रुतपणा ह्या दोन गुणाची वाढ होते

(८) सारखें शेकटो मैल चालण्याने कोठा साफ होऊन मनुष्य फार सुखी होतो

(९) प्रवासात जवळ असलेल्या थोडक्याच जिनसात अनेक गोष्टी कराव्या लागत असल्यामुळें मनुष्याच्या गरजा फार कमी होतात

(१०) जगाची खरी ओळख पटते व जगाची खोटी लाज वाटत नाहींशी होते आमच्या देशात हातानें काम करणें कमी प्रतारिचें समजतात तर पाश्चात्य देशात कितीही मोठा मनुष्य असो तो हातानें कोणतेंही काम करण्यास तयार असतो

(११) अनेकप्रकारची माणसें पाहिलीं असल्यामुळें मनुष्य स्वभावाचें चागले ज्ञान होते व बोलणाऱ्या मनुष्याच्या बोलण्यात खराखोटा भाग किती हे लवकर लक्षात येतें

(१२) स्वतःच्या एकाद्या चुकीमुळें जगास तोड दाखवूं नये असा प्रसंग आल्यास आत्महत्येचा न्याडपणा स्वीकारण्यापेक्षा परदेशगमन केव्हाही करिता येते असे अनेक फायदे आहेत तरी प्रत्येकाने स्वतःच्या संसारास आरंभ करण्यापूर्वी एकवार हिंदुस्तानची मफर करावी एक अमेरिकन प्रवासी हिंदुस्तानात आला असता त्यास

परिशिष्ट.

काश्मीरांतील महत्वाचे पांच मार्ग.

जम्मू ते श्रीनगर

गांव	उंची फूट	अंतर मैल.
झाजर		१९
७-शामपूर	२५०० फूट	२१
धरमथळ		१३
बटोटे	५२००	२२
रामवन	३५३५	१७
रामसू	४०७०	१६
बनिहाल	५५८०	१०
बहेरीनाग	६०००	१५
अनतनाग		१७
अवंतीपूर		१६
श्रीनगर		१९

(२) रावळपिंडी ते श्रीनगर

गांव	उंची	अंतर मैल
बाराको		१४
ट्रेट		१२
मरी	७४५७ फूट	१४
फगवाडी		१४
कोहाला	२०००	१४
दुलाई	२१८०	१२
डोमेल	२३२०	१०
गढा	२७५०	१३
हाटिआन		११
चकोठी	३७८०	११
उरी	४४२५	१३
रामपूर	४८२५	१४
बारामुळा	५१७०	१५
पट्टण	५२००	१७
श्रीनगर	५२५०	१७

(२)

श्रीनगर ते लडाक बगर लेह.

गांव	उंची फूट	अंतर मैल.
गांधरबल	५२३०	१४
कांगन		१२
गोंड		१४
सोनामर्ग	८६५०	१५
बालटल		९
मातायन		१५
द्रास	१००००	१३
ठासगाव	९२९६	१५
चुनीगुंड	८६७५	१५
कारगिल	८७८७	८
शारगोल	१०२९०	१७
खारबू	११८९०	१९
लामायुरू	११५२०	१५
रवाल्सी		१०
नुरूलाह		८
सासपोला		१५
निमू		१२
पिटुक		१४
लेह	११५००	४

श्रीनगर ते गालिगट,

गांव	उंची फूट	अंतर मैल
शालटेंग		५
सुंबल		११
बंडापूर	५३००	१९
द्रागबल	९१६०	१२
गुराइ		१३
गुरेस	७८००	१५
पुशवारी		१४
बुराझिलचौकी	१०७४०	११
चिल्लाम		१७
गुढाई		१६
भास्टोर	७८५३	१७

शुद्धिपत्र.

पान

१३
२९
३०
३१
४३
४३
५३

ओळ

शेवटची
१२
१९
७
२५
२६
३२

अष्टुद्ध

बनिहील
चाश्माशाही
४५ फूट हंद
निशटवाग
लालमंड
Bhojan
नथ्यु

शुद्ध

बनिहाल
चाश्माशाही
२४५ फूट हंद
निषाद बाग
लालमंडी
Bhojan
सथ्यु

